

М. М. Самуйлік О.М. Маслій

І.В. Саєнко Е.І. Сарафанюк

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

ВІЙСЬКОВА АКАДЕМІЯ

М. М. Самуйлік, О.М. Маслій, Е.І. Сарафанюк, І.В. Саєнко

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією Самуйліка М. М.

Одеса – 2012

ББК 66. ОЯ 73

П-50

УДК 32(075-8)

Р е ц е н з е н т и:

Волкова Ірина Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент.

Булгаков Борис Павлович – кандидат військових наук, доцент

Єфіменко Анатолій Євгенійович – кандидат військових наук, доцент

Навчальний посібник рекомендовано до друку

Вченою радою Військової академії(м. Одеса)

(Протокол №9 від 6 червня 2012 р.)

Самуйлік Микола Миколайович, кандидат політичних наук, доцент

Маслій Олег Миколайович, кандидат педагогічних наук ;

Сарафанюк Едуард Іванович, кандидат педагогічних наук, доцент;

Саєнко Ірина Валентиновна, викладач.

Самуйлік М. М. Сарафанюк Е. І., Саєнко І. В. Маслій О.М. Політологія. Навчальний посібник / Самуйлік М. М., Сарафанюк Е. І., Саєнко І. В., Маслій О.М.// За загальною редакцією Самуйліка М.М. – Одеса: Військова академія, 2012. – 221 с.

У посібнику розглядаються основні положення теорії політичної науки, її історичні етапи розвитку; сутність, структура, функції політичної системи суспільства; світовий політичний процес; актуальні проблеми воєнної політики та воєнної політології, особливості функціонування військової сфери сучасної України.

Навчальний посібник “Політологія” призначений для курсантів, слухачів та студентів вищих військових навчальних закладів України. Може бути використаний офіцерським складом у своїй професійній діяльності. Представляє інтерес для всіх, хто вивчає політологію.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ І. ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЇЇ ІСТОРІЯ.....	7
Тема 1. Політологія, як наука та її функції.....	7
1.1. Політика як соціальне явище.....	7
1.2. Науковий статус політології та її роль у суспільстві.....	13
Тема 2. Історичні етапи становлення й розвитку світової політичної думки.....	27
2.1. Становлення і розвиток світової політичної думки.....	27
2.2. Соціально-політичні теорії XIX- XX століть.....	40
Тема 3. Політична думка в Україні: традиції та сучасність.....	47
3.1. Головні етапи становлення та розвитку політичної думки в Україні.....	47
3.2. Українська політична думка XX століття.....	62
Тема 4. Політична влада.....	68
4.1. Політична влада як соціальне явище.....	68
4.2. Функціонування та легітимність політичної влади.....	73
Тема 5. Політична система суспільства.....	77
5.1. Сутність, структура політичної системи суспільства.....	77
5.2. Функції політичної системи суспільства та її специфіка в Україні..	83
Тема 6. Держава як базовий інститут політичної системи суспільства.....	91

6.1. Сутність, структура та функції держави.....	91
6.2. Форми державного правління та державного устрою	96
6.3. Політичні режими.....	101
Тема 7. Політичні партії та партійні системи	109
7.1. Поняття, типологія та функції політичних партій.....	109
7.2. Сутність і типи партійних систем. Партійна система України.....	114
Тема 8. Світовий політичний процес.	123
8.1. Міжнародні відносини і зовнішня політика держави.....	123
8.2. Основні принципи і тенденції зовнішньої політичної діяльності в сучасному світі.....	132
РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ.....	141
Тема 9. Воєнна політологія як галузь політичної науки.....	141
9.1. Війна як соціально-політичне явище	141
9.2. Воєнна політика та воєнна політологія.....	150
Тема 10. Армія у демократичному суспільстві.....	159
10.1. Походження та сутність армій.....	168
10.2. Основні тенденції розвитку сучасних армій.....	171
Тема 11. Обороздатність держави та її військова могутність	171
11.1. Потенціальна військова могутність держави та її елементи.....	178

11.2. Воєнна готовність держави та її реальна військова могутність...	184
Тема 12. Національна безпека.....	184
12.1. Сутність та структура національної безпеки України.....	184
12.2. Система забезпечення національної безпеки України	193
Термінологічний словник.....	205
Список використаної літератури.....	218

ПЕРЕДМОВА

На початку 90-х років ХХ століття, після розпаду Радянського Союзу та отримання незалежності Україною, у систему вищої освіти була запроваджена нова для вітчизняних вищих навчальних закладів навчальна дисципліна “Політологія”, як наука про політику. Хоча сама політична наука уже мала тривалу історію. Серед найважливіших галузей діяльності люди з незапам'ятних часів виділяли політику. Ще в IV ст. до н.е. Аристотель відзначав, що політика невід’ємна від природи людини, яка здатна повноцінно жити лише в колективі, суспільстві та яка приречена взаємодіяти з іншими людьми. Політика необхідна і для сучасної людини, оскільки існує система показників та обмежень її діяльності у всіх сферах життя суспільства, функціонування якого регулюється політичними принципами і нормами. А тому надбання знань про політику відповідає інтересам кожної людини, яка бажає зрозуміти власні місце і роль у суспільстві, повніше задовольняти особисті та групові потреби, впливати на вибір мети і засобів їх реалізації в масштабах держави.

У викладанні політології, незважаючи на молодість професійного становлення та незавершеність інституалізації суспільства, в Україні накопичений значний досвід. Вона стала авторитетним джерелом знань про політику і владу так необхідних для кожної людини та суспільства в цілому, а також кожному курсанту як майбутньому офіцеру, військовому керівнику, що несе відповідальність за збройний захист країни. Запропановане видання представляє собою накопичений досвід викладання політології у вищих навчальних закладах, у тому числі і військових з виділенням окремого розділу “Воєнна політологія”, що дає можливість систематизувати в межах навчальної програми накопичені знання з окремої специфічної галузі політики - воєнної політики. У результаті вивчення політології курсанти повинні знати основні положення теорії політичної науки, історичні етапи розвитку; сутність, структуру, функції політичної системи суспільства та її інститутів; світовий

політичний процес; актуальні проблеми воєнної політології. Запропановане видання дає можливість отримати зазначені знання. Вивчення курсу дасть можливість отримати вміння здійснювати політологічний аналіз актуальних сучасних проблем розвитку особистості та суспільства, збройної боротьби і використовувати отримані знання при вирішенні професійних завдань, проблем розвитку військової організації суспільства. Обґрунтовано висловлювати свою позицію з питань ставлення до сучасної суспільно-політичної ситуації, соціальних процесів у державі. Виховувати у особового складу почуття відданості українському народові, любові до України, готовності зі зброєю захищати її суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість.

Посібник буде цікавим й корисним всім, хто вивчає політологію, прагне до самоаналізу та бажає розібратися у складних процесах соціально-політичного життя країни.

РОЗДІЛ I. ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

ТЕМА1. ПОЛІТОЛОГІЯ, ЯК НАУКА ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

План викладу і засвоєння матеріалу:

- 1.1. Політика як соціальне явище
- 1.2. Науковий статус політології та її роль у суспільстві
- 1.3. Основні парадигми, категорії, методи і функції політології

Ключові слова: політологія, політика, політична влада, політична свідомість, політичні інститути, політичні відносини, суверенність, політичні принципи, політичні норми, політична культура, політична ідеологія, парадигма, об'єктивність, історизм, категорії політології, метод, біхевіоризм, інституційний метод, порівняльний метод, антропологічний метод, діяльносний метод, субстанціональний метод, історичний метод, політичний маркетинг,

функції політичної науки, методологічна функція, світоглядна функція, аксіологічна функція, закон, закономірність.

1.1. Політика як соціальне явище

Із терміном “політика” кожен з нас неодноразово зустрічався. В сучасному житті він у центрі уваги. Телебачення, радіо, газети переповнені політичною інформацією. Поняття “політика” аж до кінця XIX ст. традиційно розглядалося як вчення про державу, тобто владу, інституційно оформлену та впорядковану навколо певного владного центру. Пізніше розвиток політичної думки та уявлень про державу призвів до виділення наук про державу та відокремлення науки про політику, яка отримала назву політологія. Термін “політологія” похідний від двох слів: грецького “politike” - мистецтво управляти державою та грецького “logos” – слово, поняття, вчення. Отже, етимологічно політологія – наука про політику. Її центральною категорією є “політика” – це поняття, сутність якого потрібно насамперед з'ясувати.

У загальному користуванні воно має різноманітні призначення:

- політика – це визначення задач, форм діяльності держави, засіб функціонування держави;

- політика це сукупність проблем, подій поточного життя держави, мистецтво суспільного існування, фактор збереження цілосності суспільства за допомогою держави;

- політика – це сукупність дій для досягнення певних цілей в процесі відносин людей (соціальних груп) між собою (наприклад, плани людини щодо влаштування особистого життя, “політика” тієї чи іншої соціальної групи з нагоди існування та виживання і т. інш.). В цьому розумінні термін “політика” умовний, так як не має зв'язку з поняттям “поліс” (держави).

- політика – це діяльність окремих осіб, органів та об'єднань громадян у сфері державної влади з приводу відстоювання та реалізації своїх інтересів. В останньому розумінні політику і вивчає політологія. Таким чином можна

вважати, що ядром політики є проблема отримання, утримання, використання державної влади.

Вперше використав термін “політика” давньогрецький мислитель **Арістотель** (384-322 рр. до н.е.) у своєму трактаті “Політика”. У ньому він характеризував людину як політичну істоту, а державу - як спільноту обшин, як розвинену сім’ю. Ідеалом держави він вважав таке суспільство, яке опирається на приватну власність, на знаряддя праці, землю та рабів, ідеалізував, таким чином, афінську державу часів Перікла. Ця держава, на його думку, являє собою кращу форму суспільства (у ті часи суспільство ототожнювалось з державою). Учень Платона, Арістотель створив самобутнє філософське вчення. Спочатку він був переконаним прибічником вчення Платона, але потім став на позиції його критика і після смерті свого вчителя покинув “Академію”. Пізніше філософ заявив, що Платон мені друг, але істина дорожча.

Арістотель з 343 р. до н.е. жив при дворі македонського царя Пилипа та був вихователем його сина Олександра. В 335 р. до н.е. він повернувся в Афіни, де створив свою філософську школу - Ліцей (за назвою храму Аполлона Ліцейського), який знаходився поряд зі школою. До території школи входили сад з критими галереями для прогулянок, тому її ще називали “перипатетичною”, тобто “прогулянковою”, а членів школи – “перипатетиками”, тими, що “прогулюються”. Їх було багато. Арістотель мав сотні учнів і послідовників, викладав у Ліцеї дванадцять років. Він виділяв такі правильні форми держави: монархія, аристократія, політія; неправильні - тиранія, олігархія, демократія. Найбільш досконалою формою державного устрою Арістотель вважав політію. Відхилення від монархії веде до тиранії, від політії - до демократії, від аристократії - до олігархії. В основі усіх суспільних суперечок лежить майнова нерівність. Вона має природний характер. Сама природа влаштувала так, щоб одні народжені були рабами, а інші вільними. Арістотель обов’язковою умовою існування суспільства вважав рабство, оскільки воно звільняло частину людей від фізичної праці та дозволяло їм

брати участь в управлінні державою, створювати духовні цінності. Раб – це “знаряддя, що розмовляє” і належить господареві, який є “суспільною твариною”. Тому рабів він виключав із складу громадян держави.

Пізніше розвиток політичної думки призвів до виділення наук про державу та їх відокремлення від політичної філософії. В сучасних умовах політика є складним явищем суспільного життя. Є такий вислів: якщо сучасна людина не цікавиться політикою, то політика, проте, цікавиться людиною. Це розуміння склалося в процесі спостереження за тенденціями, що формують образ сучасного громадського життя з високим ступенем організації суспільства, ускладненням суспільних процесів і прискоренням темпів їх змін. Адже життя людини як суб'єкта соціальних відносин - *завжди життя політичне*. Сучасне життя суспільства, всі його сторони - праця, побут, дозвілля, соціальна активність - проникнуті політикою, “пофарбовані” в політичні відтінки. Проникнення політики в усі сфери життя суспільства стало складною тенденцією розвитку світу та людини. У сучасних умовах немає людини, яка могла б сказати, що перебуває поза політикою. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати й одночасно поважати рішення політичної влади.

Відомий німецький дослідник Макс **Вебер** відзначав, що політика має надзвичайно широкий зміст і охоплює усі види діяльності. Говорять про валютну політику банків, про політику профспілки під час страйку, можна говорити про шкільну політику чи політику сільської громади, про політику правління, нарешті, навіть про політику розумної дружини, що прагне керувати своїм чоловіком. Під політикою розуміють також мистецтво можливого, а нерідко її характеризують як “брудну справу”. Такі повсякденні уявлення про політику пов'язані не тільки з обмеженими чи просто помилковими знаннями про неї різних людей, але насамперед зі складністю, різноманітністю проявів її як соціального явища. Наукові трактування терміну “політика” відрізняються від повсякденних уявлень суворою логічною аргументацією, узагальненістю і систематизацією, хоча і не виключають деякої суперечливості думок.

Різноманітні наукові визначення політики можна систематизувати за критеріями виділення таких груп для її характеристики як загальні дослідницькі підходи: соціологічний, субстанціальний і системний.

Відповідно до таких підходів виділяють *три групи визначень політики: соціологічні, субстанціальні і діяльнісні.*

На соціологічному підході ґрунтуються соціологічні визначення політики які характеризують її через такі суспільні явища як економіка, право, мораль, культура, релігія. У відповідності зі сферою суспільства їх можна поділити на економічні, соціальні, правові, етичні (нормативні) тощо. Економічне визначення політики найяскравіше дається в марксистській концепції економічного детермінізму, що характеризує політику як надбудову над економічним базисом, як концентроване вираження економіки, її потреб та інтересів. Вона обумовлюється об'єктивними економічними законами.

Соціальні дефініції політики трактують політику як *суперництво певних суспільних груп: класів і націй (К.Маркс) чи зацікавлених груп (А.Бентлі, Д.Трумен) - з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади.* Якщо марксистські трактування політики як боротьби між класами в сучасному світі багато в чому втратили свій вплив, то теорія зацікавлених груп одержала широке розповсюдження та розвиток, зокрема, в плюралістичних концепціях демократії, що трактують політику в сучасній демократичній державі як суперництво різних зацікавлених груп, що забезпечує баланс, рівновагу суспільних інтересів.

Правові концепції політики вважають політику, державу похідними від права, від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики - теорії суспільного договору, представлені такими мислителями, як Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан Жак Руссо, Імануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованої діяльності по охороні властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, волю, безпеку, власність та інш. У сучасній науковій літературі широко

представлені і протилежні правовим концепціям теорії політики. Деякі політологи розглядають право як породження політики, найважливіший засіб її реалізації, інструмент створення стабільного політичного порядку. Право безпосередньо створюється державою і засновується на політичній волі та державній доцільності. Правове трактування політики безпосередньо межує з її етичними (нормативними, ціннісними) дефініціями. Це яскраво проявляється в концепціях, що визнають позадержавне існування природного права у формі моральних принципів людського співтовариства.

Нормативний підхід допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні політика є видом діяльності, який спрямований на досягнення загального блага. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, волю тощо, мета політики - служіння цьому загальному благу, норми політики - конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення. Нормативне трактування політики виникло в глибокій давнині. Так, ще Аристотель вважав політику вищою формою життєдіяльності людини, оскільки через неї у взаєминах між людьми утверджується *справедливість і досягається благо кожного*. “Поняття справедливості, - писав він, - пов'язане з уявленням про державу, тому що право, яке служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування”. Нормативні трактування політики мають сильні і слабкі сторони. Їх позитивне значення полягає в тому, що в них виражається гуманістичний ідеал, відповідно до якого має будуватися політика. Такий ідеал орієнтує учасників політики на суспільно-ціннісну поведінку. В той же час нормативний підхід оперує досить багатозначними, не завжди чітко визначеними категоріями, що допускають можливість різного трактування суспільного блага. Тим самим створюються передумови для маскування корисливих інтересів різних політичних сил.

Слабкість такого підходу проявляється також у значній розбіжності розуміння політики як діяльності по досягненню загального блага, про що свідчить широке розповсюдження в політичній практиці егоїстичної мотивації.

Крім того, не всі дії по забезпеченню загального блага є політичними. Багато людей роблять суспільно корисні, шляхетні вчинки під впливом моральних або релігійних мотивів.

Незважаючи на недоліки, нормативний підхід має повне право на існування: у ньому відбивається прагнення людей, суспільства окультурити, гуманізувати і раціоналізувати політику, внести в неї моральні основи. У нормативних трактуваннях політика стає залежною від моральності, культури, релігійних цінностей. Нормативні дефініції політики, поряд з економічними, соціальними і правовими, входять у групу її соціологічних трактувань.

Друга, найбільш поширена, група дефініцій політики - *субстанціальні визначення*, що орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є трактування *політики як дій, спрямованих на владу*: її створення (захоплення), утримання і використання (М.Вебер, Г.Лассуел, Р.Даль, Ж.Бордо та ін.).

Макс Вебер писав, що політика це *прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади*. “Владні” визначення політики відображають її сутність, найважливішу якість, що її констатує; ці визначення конкретизуються і доповнюються інституціональними дефініціями. Інституціональні поняття характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, у першу чергу, через найважливіший інститут - державу. Політика в такому випадку розглядається як участь в справах держави, напрямок еволюції держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави.

Якщо *владні* та *інституціональні* трактування політики вбачають її основу у владі і у спеціалізованих носіях-організаціях, то *антропологічні* визначення намагаються відшукати її більш глибоке джерело, що існує у природі людини. Звідси, *політика - це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини*. Обґрунтування антропологічного розуміння політики дав ще Аристотель, який вважав, що людина - істота політична, істота колективна. Нормальне життя людини,

задоволення її різноманітних потреб і здобуття щастя можливі тільки при спілкуванні з іншими людьми. Вищою, у порівнянні з сім'єю або селищем, формою такого спілкування і виступає *політика*. Її перевага над перед політичним спілкуванням полягає в тому, що вона є спілкуванням у державі вільних і рівних людей за допомогою норм права, які втілюють справедливість, однакове ставлення до всіх громадян. За допомогою політики спілкуванні людей досягається гармонія.

Сучасні антропологічні концепції політики поділяють не всі ідеї Аристотеля, однак вважають політику органічно властивою людському роду, укоріненою в колективній природі людини, її індивідуальній волі, у суспільному розподілі праці і похідній від цього складній і суперечливій взаємодії. Антропологічні трактування політики значно збагачуються і доповнюються її конфліктно-консенсусними дефініціями. Відомий французький політолог М.Дюверже вважав, що “політична теорія коливається між двома драматичними конфронтуючими інтерпретаціями політики. Відповідно до однієї політика є конфлікт, боротьба, у якій ті, хто має владу, забезпечують собі контроль над суспільством і одержання благ.

Таким чином, в загальному вигляді політика – це діяльність пов'язана з завоюванням, утриманням і використанням державної влади, яка спрямована на збереження або зміну державного управління суспільством.

У структурі політики можна виділити такі *елементи*:

- політична свідомість,
- політичні інститути
- політичні відносини.

Політична свідомість – це сукупність політичних ідей, теорій, поглядів, почуттів, звичок, традицій, які існують в суспільстві. Вона виражає усвідомленість суб'єктами суспільства законів і тенденцій розвитку політичної дійсності. Зміст політичної свідомості має два рівні: повсякденний і теоретичний. На повсякденному рівні (він ще називається “здоровий глузд”) політична свідомість містить в собі повсякденні знання про політику, її

емоційно-вольову оцінку (політичну психологію) через політичні традиції, настрої, звички, народну творчість . Формуються такі знання стихійно під час повсякденного досвіду життя людей, тому для свідомості такого рівня характерні обмеженість уявлень, відсутність наукових понять, схильність до перебільшень при всіх оцінках, змішування причин і наслідків, консерватизм. Суттєвим в повсякденній свідомості є політична психологія. Це сукупність почуттів, звичок, настроїв, прагнень людей, які формуються в процесі їх повсякденного життя у відношенні до політики. Егоїзм, користолюбство, політичний консерватизм, ненависть, страх, паніка, сміливість, гордість, мужність, совість, відповідальність і т.інш. Для політичної психології характерні національні, релігійні, професійні та інші особливості. Їх усвідомлення та обґрунтування переводить політичну свідомість на теоретичний рівень. На теоретичному рівні політична свідомість відбиває політичне життя в категоріях науки і включає до себе наукові знання і теорії, а також політичну ідеологію – систему політичних поглядів, ідей, в яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до політичної дійсності та один до одного, соціальні проблеми і конфлікти. Це – система теоретичних поглядів щодо політичного ладу суспільства та відносини людей до політичної влади. Це політичні теорії, програми, стратегія і тактика. Наприклад, націоналізм, марксизм-ленінізм, реформізм, лібералізм і т.ін. Ідеології, котрі абсолютно паплюжили б дійсність, немає, але ступінь їх науковості зовсім не однаковий. Критерієм науковості ідеології є ступінь її відповідальності інтересам прогресивного розвитку особистості і суспільства. Сьогодні – це об'єктивно істинне знання і загальнолюдські цінності. Розробляється ідеологія цілеспрямовано та втілюється різними засобами у свідомість людей. *Політичні інститути* - це сукупність організацій та установ (держава, її органи, політичні партії тощо), які впорядковують політичні та інші відносини у суспільстві. *Політичні відносини* виражають стійкі зв'язки між громадянами і владою, державою та громадянським суспільством. У центрі їх - інтереси та потреби суб'єктів політики. Таким чином, як у природничих так і у суспільних науках

існують ключові, “основні” поняття, від вирішення яких залежить подальший розвиток теорії. Таким поняттям у політології є політика.

1.2. Науковий статус політології та її роль у суспільстві

Як самостійна наука політологія починає складатися в середині XIX століття, що зумовлюється, в першу чергу, якісними змінами в політичному процесі. Термін “ політична наука ” запропонований у 1857 році американським вченим Френсісом Лібером, засновником кафедри “Історія і політична наука“ у Колумбійському коледжі. Приблизно тоді ж триває становлення політичної науки. Дж.Бердженс, який змінив Лібера, засновує у тому ж Колумбійському коледжі (пізніше перейменованому в Колумбійський університет) школу політичної науки. У цьому навчальному закладі запроваджується система підготовки наукових кадрів політологічного спрямування, а в 1886 р. школа починає видавати журнал “Щоквартальник політичної науки”. У 1903 році створюється Американська асоціація політичних наук, що поклала початок великій кількості подібних асоціацій в США та інших країнах. Тоді ж починає видаватися журнал “Анали американської академії політичних і соціальних наук”, з 1906 р. - “Огляд американської політичної науки”, з 1939 р. - “Журнал політичних досліджень”. Ці видання відігравали значну роль у розробці ключових проблем політичної науки.

Наприкінці XIX століття політична наука визначилася як самостійний науковий напрямок у Великобританії. Тоді ж було засновано Лондонську школу економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Серед перших наукових шкіл слід відзначити Львівську школу політичних наук, засновану в 1904 році. Тоді ж починає видаватися журнал “Анали американської академії політичних і соціальних наук”, з 1906 р. - “Огляд американської політичної науки”, з 1939 р. - “Журнал політичних досліджень”. Ці видання відігравали помітну роль у розробці ключових проблем політичної науки.

У Німеччині початок власне політичної науки пов'язують з виникненням правової школи, що поставила своєю метою вивчення держави в різних її аспектах і проявах. Зрозуміло, основи правової школи були закладені працями Імануїла Канта і Георга Гегеля, особливо “Філософією права” останнього. Значну роль у такому процесі відіграли відомі німецькі правознавці і державознавці. Головна особливість німецької школи полягала в тому, що вона зводила політичне до ідеї держави, трактуючи політичне як комплекс формальних конституційних норм. Політична наука перетворювалася в науку догматичну, позбавлену можливості вивчення соціальної природи держави і влади.

Формування політичної науки у Франції, як вважає П.Фавр, зайняло приблизно половину століття - між двома символічними датами: 1871 р., коли Е.Бутлі заснував “Вільну школу політичних наук”, і 1913 р., коли було опубліковано книгу А Зигфріда “Політична карта Західної Франції при Третій республіці”. Між цими датами, а також після них опублікована досить значна кількість праць, були закладені основи французької політичної науки. Мова йде, насамперед, про “Принципи політичної науки” Е.де Пар'є, “Елементи політичної науки” Е.Шевр'єра, “Філософія політичної науки” Е.Акола, “Ідею держави” і “Політичну доктрину демократії” А.Мішле, “Конституційне право” Л.Дюгі та інш.

У радянський період дослідженням соціально-політичних закономірностей у розвитку суспільства займалася теорія наукового комунізму, що базувалася на основах марксизму. Створення у 1955 р. Радянської асоціації політичних наук переслідувало здебільше пропагандистську, аніж наукову мету. Лише з середини 80-х років ХХ ст. починається поступове формування політології як науки. У 1989 році прийнято рішення про присвоєння вчених ступенів з політичних наук. Курс політології починає читатись в усіх вищих навчальних закладах. Із здобуттям Україною державної незалежності перед політологією виникли серйозні проблеми теоретичного осмислення усього спектру політичного життя і, у першу чергу, процесів державного будівництва в

Україні. За десятиліття незалежності склалися потужні політологічні школи в Києві, Львові, Харкові, Одесі, друкуються підручники з політології. Актуальні аспекти політології обговорюються на сторінках журналів “Віче”, “Людина і політика”, “Нова політика”, “Політика і час”, “Політична думка”, та ін. Отже, усвідомлена в загальній формі, *політологія є наукою про політику та про її взаємини з людиною і суспільством*. Така дефініція політології була б тавтологічною без розкриття суті політики як її об'єкта та предмета. Об'єкт - це окрема частина або сукупність елементів об'єктивної дійсності, що має певні або специфічні властивості та протистоїть суб'єкту, тобто свідомості, внутрішньому світові людей, як дійсність в її практично-перетворюючій та пізнавальній діяльності. *Об'єктом* політології прийнято вважати політичну дійсність, або політичну сферу життя суспільства. Вона представляє собою область суспільних відносин між суспільством і державою, між соціальним ладом і політичними інститутами, не розкриваючи їх суті. Політологія ж традиційно займається *інституціональним аспектом політики, насамперед*. Ці дві науки мають, по суті, загальний об'єкт дослідження, але в одному і тому ж об'єкті можуть мати свій предмет багато наук. При цьому кожна наука досліджує в об'єкті свій аспект чи предмет. Предмет науки – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. *Предмет* політології складають закономірності і тенденції політичних відносин щодо *устрою і діяльності держави, всього механізму політичної влади*. Предмет – загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, механізми дії та форми вияву цих законів і закономірностей в діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів. Предмет політології дає можливість сформулювати більш конкретне визначення політології як науки. Таким чином *політологія - це наука про загальні й специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування політичного життя соціальних спільнот, що відображають реальний процес включення їх у діяльність по реалізації політичної влади і політичних інтересів*.

Політологія знаходиться у тісній взаємодії з іншими соціально-гуманітарними науками. З наук про державу та право політологія використовує все, що стосується формальних організаційних структур державної влади, правових аспектів політичної організації та її діяльності. Можна одразу сказати, що без даних юридичної науки політологічний аналіз неможливий. З економічних тверджень політологія бере факти для виявлення економічних основ розвитку політичних процесів, показу зв'язків між сферою економіки і організаційно-керівною сферою політики. Без знання особливостей відносин у тому чи іншому суспільстві неможливо зрозуміти особливості політичних відносин. З соціології політологія отримує дані про функціонування суспільства як цілісного утворення, про соціальні спільноти, які входять в його систему, про особистість, про класові, національні, загальнолюдські інтереси.

Тісно взаємопов'язана політологія з психологією. При аналізі діяльності людини в політичній сфері, політологія користується категоріями, що розробляються психологією: “особистість”, “установка”, “мотивація” та інш. Головну роль для аналізу політичного життя суспільства відіграє соціальна психологія, що вивчає поведінку малих соціальних груп, механізми соціального придбання мотивацій, переконань, установок, традиції, настрої людей, форми контактів. Також існують тісні зв'язки політології з історичною наукою. Знання історії тієї чи іншої держави, її соціальних і політичних інститутів, політичної боротьби дозволяє зрозуміти специфіку сучасних політичних відносин. Філософське діалектичне осмислення сучасного світу, його законів, рушійних сил і суперечностей є важливою методологічною основою для аналізу політичних процесів. Великі перспективи і нові можливості для політології лежать на шляхах її взаємодії з такими галузями наукового знання, як логіка, естетика, мовознавство.

Щоб уникнути значні розходження в тлумаченні змісту політології як науки, група експертів ЮНЕСКО ще в 1948 р. прийняла резолюцію, де пропонувався перелік проблем для її дослідження:

- політична історія;

- політичні інститути;
- партії, групи і суспільна думка;
- міжнародні відносини.

Тим самим була зроблена спроба внести розуміння в суперечки, які виникають між представниками окремих наук: юристами, які стверджують, що основою політичної науки є наука про державу, філософами, які розглядають політичну науку як різновид соціальної філософії, соціологами, які розуміють політологією як науку про владу, істориками, які розуміють предмет політичної науки під кутом зору історичної еволюції політичного процесу.

Політичний процес, що динамічно розвивається, постійно ставить для політології нові проблеми. Наприклад, об'єктивна логіка сучасного етапу реформ в Україні потребує від політологів згуртувати свої зусилля на таких принципово важливих напрямках:

- виявлення умов і принципів політичної стабільності, консолідації суспільно політичних сил;
- визначення політичних умов сталого розвитку соціально-орієнтованої ринкової економіки;
- виявлення протиріч реформи політичної системи і шляхів їх вирішення;
- аналіз теоретичних питань політичної свідомості, політичної культури і їх ролі в духовному оновленні суспільства;
- визначення політичних умов європейської інтеграції, забезпечення національної та міжнародної безпеки.

Політологія як наука розробляється на трьох рівнях:

1. На рівні філософського аналізу, на якому загальнометодологічні принципи, гіпотези і судження філософії “запроваджуються” у політологію.
2. На рівні конкретно-теоретичного аналізу, де в центрі інтересів перебувають категорії, поняття та вихідні положення політології, система яких формує наукові образи політичної реальності в цілому.
3. На рівні емпіричного аналізу, пов'язаного з конкретними результатами застосування категорій і дефініцій політології для дослідження соціальної

дійсності в її політичних вимірах у даному місці і часі в описовій формі, у формі пояснень, прогнозів і т.п.

У політології виділяються наступні розділи:

1. Теорія політики, яка присвячена філософсько-методологічним основам політики і політичних відносин;
2. Історія політичних вчень, що вивчає генезис політології;
3. Теорія політичних систем;
4. Політична ідеологія, що досліджує роль і функції ідеології в системі політичної влади;
5. Теорія управління соціально-політичними процесами, що вивчає форми і методи політичного управління і безпосереднього керування суспільством з боку державних, громадських організацій, шляхи підвищення ефективності функціонування всіх соціально-політичних інститутів;
6. Теорія міжнародних відносин, предмет якої складають система міжнародних відносин, природа війн, проблеми національної і світової політики, шляхів зміцнення загального миру.

Таким чином, політологія функціонує як цілісна система теоретичного (фундаментального) і прикладного (практичного) знання про політику. Вона являє собою систему знань про цілі, задачі, принципи, рушійні сили, основний зміст діяльності людей, партій та держави в політичній системі суспільства.

1.3. Основні парадигми, категорії, методи і функції політології

Політологія, як і інші соціальні науки, відноситься до розряду поліпарадигматичних дисциплін, тобто, вона допускає співіснування різних концептуальних підходів до дослідження політики, які підтримують відповідні групи і школи.

Поняття парадигми (від грец. paradeigma - приклад, зразок) введене в наукознавство американським філософом та істориком науки Томасом Куном у 60-і роки ХХ ст. З погляду куновської концепції, наукова парадигма є визнана

всіма система знання, що має характер переконань, і яка протягом певного часу даним науковим співтовариством розглядається як логічна модель постановки і вирішення пізнавальних проблем. Парадигма немов задає спрямованість дослідженню політики, у руслі якої дослідник, спираючись на ті чи інші традиції, політичні теорії й ідеї, здійснює вирішення конкретної проблеми.

Логічна модель розвитку наукового пізнання політики по Куну являє собою процес послідовної зміни парадигм: накопичення фактів, які суперечать прийнятій парадигмі, висування нових конкуруючих теорій, які ведуть між собою боротьбу за лідерство, закінчується перемогою однієї з них, яка перетворюється в нову парадигму. У цьому плані можна сказати, що історія політології - це історія постійного відновлення і збагачення парадигм.

Виділяють наступні основні парадигми політології: теологічну, натуралістичну, соціальну і раціонально-критичну.

Теологічна парадигма виходить з надприродного, Божественного пояснення природи політики і політичної влади. Божественним визнається весь соціально-політичний лад, а влада, держава розглядаються лише як частина універсального світового порядку, створеного Богом.

Натуралістична парадигма дає пояснення політиці, ґрунтуючись переважно на позасоціальних природних факторах - географічному середовищі, кліматичних умовах, біологічних і расових особливостях людей тощо. Вже у творах Гіппократа, Платона, Аристотеля містяться кількаразові вказівки щодо впливу географічного середовища на політику. У XVII-XVIII ст. натуралізм перетворився в один з провідних принципів європейської просвітницької думки. Прихильники цього напрямку прагнули поширити на громадське життя і поведінку людини закономірності, які були встановлені фізичними науками. Особливо використовувався принцип тотожності мікро і макро космосу, розвитку суспільства і біологічного організму. У політології натуралізм отримав своє втілення в геополітиці, біополітиці і психологізованих концепціях.

Соціальна парадигма поєднує досить різноманітні теорії, суть яких

зводиться до прагнення пояснити природу і походження політики через соціальні фактори, і насамперед через роль тієї чи іншої сфери громадського життя, того чи іншого суспільного явища, або через придбані (соціокультурні) властивості суб'єкта соціальної дії. Цих позицій притримується, наприклад, марксистська концепція, відповідно до якої політика детермінована рухом економічних процесів і виступає як надбудова над економічним базисом суспільства. Поряд з марксистською концепцією існує досить розповсюджена точка зору на політику, як на відносно автономну сферу життя. Такий підхід знайшов своє втілення в теорії раціональності Макса Вебера, концепції еліт Вільфредо Парето і Гаєтано Моска та у ряді інших шкіл і напрямків. У західній політології достатньо широко розповсюджується концепція “панування права”, відповідно до якої право розглядається як причина, що породжує політику. До різновидів соціальної парадигми відноситься і *культурологічний підхід*. Прихильники даного підходу розглядають зміст політичних процесів під ціннісно-нормативним кутом зору. У результаті політика з'являється як продукт усвідомлених мотивацій і форм поведінки людини.

Раціонально-критична парадигма природи політичної взаємодії людей пов'язана не лише із зовнішніми стосовно політики, факторами, а також з її внутрішніми причинами і властивостями. Дані концептуальні підходи виходять з того положення, що політика є цілком чи відносно самостійним суспільним явищем, яке виникає і розвивається по своїм власним, внутрішнім законам і правилам.

Отже, розглянуті нами найбільш істотні підходи до опису природи і сутності політики показують складність та багатоплановість політичного життя і, внаслідок цього, неможливість повною мірою пояснити її лише в рамках одного, часом спрощеного підходу, однієї парадигми. З іншого боку, розглянуті парадигми дозволяють побачити те, як мінялися уявлення про політику в контексті загального уявлення про закони суспільного розвитку.

Кожна наука має закони, закономірності і категорії. У політології систему законів і закономірностей утворюють закони і закономірності, що діють у

політичній сфері суспільства. Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне стисло сформульоване теоретичне положення, що визначає сутність суспільних і політичних явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок. Закон - необхідні, істотні, стійкі відносини, що постійно повторюються між явищами. Політична наука має систему закономірностей, які характеризують найбільш істотні і стійкі тенденції розвитку та використання політичної влади.

Закономірності можна розділити на три основні групи, у залежності від сфера їхнього прояву.

Перша група - це політико-економічні закономірності, що відбивають відношення між економікою і політичною владою. З погляду універсально-узагальнюючого й аналітико-концентруального підходів політика і, відповідно, система політичної, державної влади визначені об'єктивною закономірністю, розвитком економічних процесів. Економічні інтереси є соціальною причиною політичних дій. Політична влада є лише породженням економічної влади. Разом з тим, політична влада, що є породженням економічної, має самостійність, яка відкриває широкі можливості для політичного впливу на економічні процеси. Але самостійність політичної влади не можна абсолютизувати. Створення культу політичної влади, спроби за допомогою адміністративного примусу "обійти" економічні закони неминуче спотворюють суспільну революцію.

Друга група закономірностей - політико-соціальні, що характеризують розвиток політичної влади як особливої соціальної системи зі своєю внутрішньою логікою і структурою. Основною закономірністю системи політичної влади є зміцнення стабільності. У різних системах політичної влади закономірність реалізується по-різному. Авторитарна система для зміцнення стабільності об'єктивно вимагає максимальної концентрації влади, широкого застосування насильства. Демократична система ґрунтується на поділі влади (судова, законодавча, виконавча), опирається на принципи зацікавленості, згоди і консенсусу.

Третю групу закономірностей складають закономірності політико-психологічні, що віддзеркалюють взаємини між особистістю і владою. З політико-психологічних закономірностей найбільш цікавою є досягнення та наступне утримання влади політичним лідером, що є особливою цінністю та метою всієї його діяльності. Ця закономірність уперше була сформульована ще Н.Макіавеллі.

Цементуючим початком, необхідним елементом політології як науки виступають її *принципи*. Принципи - це результат узагальнення, висновки з усіх законів і категорій, що виступають як відправні положення науки.

Для політології найбільш важливими принципами є:

- об'єктивність;
- історизм;
- соціальний підхід;
- пріоритету загальнолюдських цінностей;
- врахування політичних реальностей;
- врахування даних інших наук.

Питання про загальні категорії політології є складним і дискусійним. Пояснюється це головним чином порівняно недавньою постановкою в нашому суспільстві питання про політологію як науку і навчальну дисципліну.

Категорії політології охоплюють такі сфери як:

- ❖ діалектика політичного буття і політичного пізнання (сюди відносяться поняття: політичні відносини, політична ідеологія, політична психологія та ін.),
- ❖ взаємозв'язок політики і суспільства (поняття: політична влада, політична система, громадянське суспільство, партія та ін.),
- ❖ систему відносин “людина і політика” (поняття: політичні потреби, політичний лідер, політична культура, політична соціалізація та ін.).

Безпосередньо політологія використовує категорії усіх гуманітарних наук і конкретизує їх у своїх найбільш загальних поняттях. В якості теоретичного фундаменту політологія використовує такі загальносоціологічні категорії, як

суспільство, культура, цивілізація, прогрес, революція, політичне розуміння, виробничі сили, виробничі відносини та інш.

При вивченні політичних уявлень і процесів політична наука використовує різноманітні методи дослідження. Метод – це спосіб, підхід, інструмент яким користується певна наука для проведення досліджень. Політична наука використовує сукупність методів дослідження політики.

Соціологічний метод - виявлення залежності політики від потреб суспільства, соціуму, соціальної обґрунтованості політичних явищ.

Функціональний метод - вивчення залежності між політичними явищами, наприклад, між політичним строем і рівнем економічного розвитку, між кількістю партій і виборчою системою, між ступенем урбанізації населення і його політичною рухомістю та ін.

Метод структурно-функціонального аналізу - розглядання політики як системи, що має складну структуру, кожний елемент має визначне значення і виконує специфічні функції, направлені на задоволення причин, що відповідають потребам системи.

Бихевіористичний або поведінковий метод - застосування в політиці методів, які використовуються в конкретних науках і конкретній соціології, та вивчення за посередництвом конкретного дослідження поведінки окремих особистостей і груп.

Інституційний метод - вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється діяльність держави, партії, організацій та об'єднань.

Антропологічний метод - вивчення зумовленості політики природою людини як родового суспільства (істоти), маючого набір основоположних потреб (в харчах, одязі, житлі, духовному розвитку, безпеці та ін.).

Діяльносний метод - припустимо розгляд політики як специфічного виду суспільної діяльності, що реалізується в підготовці, прийнятті та виконанні обов'язкових для усіх громадян державних рішень.

Критично-діалектичний метод - орієнтує на критичний аналіз політики, виявлення протиріч як джерел його розвитку.

Порівняльний метод - передбачає зіставлення однотипних політичних явищ (політичних систем, партій, будь-яких заходів реалізації одних і тих же політичних функцій і т.п.) з ціллю виявлення їх загальних рис і специфіки знаходження оптимальних шляхів рішення задач.

Субстанціональний метод - потребує виявлення і дослідження тієї першооснови, яка складає специфічну якісну визначеність політики, як приклад влада.

Історичний метод - вивчення політичних явищ в їх послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього.

Кількісні методи виходять з того, що політичні явища можуть піддаватися вимірам. Найбільш популярні наступні методи кількісного характеру: статистичні методи політичної активності, анкетні дослідження і опитування, лабораторні експерименти.

Політичний маркетинг - методи вивчення, збирання, організація та виробництва інформації.

Політологія також використовує загальнонаукові методи, до яких відносяться аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, моделювання та ін. Усі перелічені методи, що використовуються політологією, підпорядковані отриманню об'єктивного знання, істинних даних про політичні процеси та тенденції їх розвитку. Політична наука займає важливе місце як в теоретичному усвідомленні політичних реальностей, так і в практичному функціонуванні суспільства. Специфіка політологічного знання зумовлює роль і функції цієї науки в суспільстві.

Функції політичної науки

Теоретико-пізнавальна або гносеологічна функція – узагальнення і оцінка, систематизація і аналіз, вивчення і пояснення політичних явищ. Політологія призвана давати аналіз політичних умов, засобів і форм рішення соціальних проблем, встановлювати основні фактори, що визначають політику.

Методологічна функція полягає в розробці способів, методів і принципів теоретичного дослідження політики і практичної реалізації отриманих знань.

Світоглядна функція містить знання про цінності, ідеали і норми цивілізованої політичної поведінки, політичної культури, що сприяє оптимальному функціонуванню політичної системи.

Мотиваційно-регулятивна функція (близька до світоглядної) – це функція виробки політичної поведінки людей.

Експертно-прогностична функція направлена на аналіз політичної практики, вивчення загальносуспільного погляду, визначення основних тенденцій розвитку політичної системи і політичного життя суспільства, передбачення шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки і передбачення подальших політичних дій.

Функція політичної соціалізації обумовлює формування громадянської і політичної культури громадян.

Аксіологічна функція полягає в оцінці політичних процесів з гуманістичних позицій. *Людське вимірювання політики* розширює можливості політичної науки та її активний гуманістичний вплив на світові політичні реальності.

Основні тенденції розвитку політичної науки

- пріоритет прав людини над правами держави;
- верховенство закону в політичному житті;
- розподіл влади;
- політичний плюралізм;
- забезпечення політичної стабільності та безпеки суспільного життя.

В сучасних умовах політологія як ніколи раніше важлива для життя соціуму. Це виявляється у підвищеній увазі політологів і всього суспільства до результатів аналізу політики держав, можливості моделювання політичних ситуацій у міжнародних відносинах, в усвідомленні специфіки регіональної політики, в постійно зростаючому прагненні скористатися порівняльною політикою.

ТЕМА 2. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План викладу і засвоєння матеріалу:

- 2.1. Становлення і розвиток світової політичної думки
- 2.2. Соціально-політична теорія XIX- XX століть

2.1. Становлення і розвиток світової політичної думки

Проблема зародження й еволюції політичних знань охоплює різноманітні форми теоретичного пізнання природи, суспільства, сутності влади, держави, політичної системи, явищ політичного процесу. Складність і мінливість сучасного політичного буття потребує вдумливого застосування виробленого й осмисленого людством сукупного досвіду, всієї духовної культури, створеної багатьма поколіннями мислителів. Ці політичні знання належать не тільки минулому, вони є надбанням сучасних і майбутніх політичних процесів, політичних ідей, політичної культури.

Наука про політику бере початок в епоху розпаду первісно-суспільного ладу та появи перших великих державних об'єднань в Єгипті, Месопотамії, Китаї, Індії, Греції. Вона сягає своїм корінням у найдавніші часи - у IV-III тис. до н.е., коли розпочався процес переростання первісних суспільств у рабовласницькі державні утворення, а мислителі стали замислюватися над методами і засобами здобуття, збереження і зміцнення державної влади, над походженням і значенням права, держави, а згодом і політики в житті суспільства. Політична думка у своєму розвитку пройшла ряд історичних етапів:

1. Суспільно-політичні уявлення Давнього світу
2. Політична думка середніх віків
3. Політичні ідеї епохи Відродження
4. Політична думка Нового часу

5. Соціально-політична теорія XIX- XX століть

Суспільно-політичні уявлення Давнього світу

Перші спроби пояснити суспільні порядки бачимо ще за часів розкладу общинного устрою та виникнення класового суспільства. У міфах стародавніх єгиптян та індусів, вавилонян та китайців, персів та євреїв знайшли відображення намагання зрозуміти основи суспільного життя, природу влади. У цих міфах обґрунтовувалися ідеї божественного походження відносин між людьми, вічність та незмінність соціального устрою. Проте в них відчувається й тривога, породжена розпадом общинних зв'язків, розколом суспільства на багатих та бідних, конфліктами між різними групами людей. Ще в III-II тисячоріччях до н.е. мислення людей цілковито було під владою міфологічних уявлень про навколишній світ. Але вже в першому тисячолітті до н.е. з розвитком суспільного виробництва, що зумовило справжній стрибок у духовній культурі, людство робить свої перші кроки до раціонального самопізнання.

Так великий мислитель Стародавнього Китаю **Конфуцій (551-479 рр. до н.е)** у книзі «Бесіди та висловлювання» визнає божественне походження влади імператора, але відмовляється від ідеї божественного походження держави, яка (згідно з його вченням) виникла з об'єднання сімей.

Держава – велика сім'я, де імператор – суворий, але справедливий батько, а піддані - діти. Відносини в державі мають регулюватися передовсім мораллю. Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій усі недоліки в житті суспільства пояснював поганими звичками людей, а головною метою державної політики проголошував виховання добрих звичок. Найбільш високі вимоги він ставив до морального виховання правителів, зазначаючи, що моральність правителів визначатиме й моральність підданих.

Його ідеалом було керівництво аристократів, яких

характеризували знання та добродесність, а не походження та багатство.

Політична етика Конфуція спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами та низами суспільства, він відкидав бунти, війни, завойовницькі походи, боротьбу за владу.

Школа даосизму заснована в VIст. до н.е. китайським мислителем **Лао-цзи**. Даосисти виходили з того, що людина – частина природи, і знаходить своє щастя у єдності з природою. Цивілізація є джерелом нещастя, бо людина втрачає спокій. Держави повинні бути маленькі, з нечисленним населенням. Лао-цзи називають одним із перших анархістів за його засудження доцільності існування держави. Пра

У IVст. до н.е. китайський мислитель **Шан Ян** обґрунтував інший ідейно-політичний напрямок – легізм. Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності існування в суспільному житті суворих законів та суворих покарань, держава повинна ліквідувати розпущеність народу, укріпляти чиновницький та каральний апарат. Апарат управління був суворо централізований. Будь-яке прагнення особи до самостійності, творчості вважалося злочином.

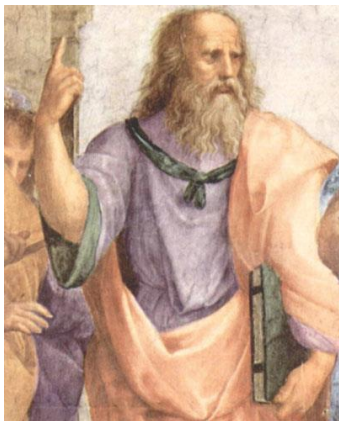

Легісти ділили суспільство на два класи: ти хто правлять ти, ким управляють. Легізм сприяв утвердженню *деспотії*.

Китайський мислитель **МО-Цзи** виступав з ідеями виборності

правителя, соціальної рівності людей. Він критикував соціальну несправедливість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на користь народу, що передбачає те тільки використання звичаїв, а й запровадження законів.

Справжньою вершиною політичної думки Давнього Світу по праву вважалася політична філософія Стародавньої Греції. Вона з самого початку розвивалася як ідеологія вільних людей, тому головною її цінністю є свобода. Особливості географічного положення Еллади давали можливість існування різних форм правління, різноманітних міжнародних зв'язків, культурних стилів давали явне багатство політичному життю. В багатьох *містах-полісах* громадяни приймали участь в відправленні влади, легітимність влади була світська, вся Еллада була ареною жорстокої боротьби за владу. Спочатку у Еллінів також були міфологічні уявлення про політику (Гомер, Гесіод). Але в IV-Vст. до н.е. вони були витіснені методами пізнання, раціоналістичними підходами, верхівкою чого стали логіко-понятійний аналіз (Сократ, Платон) початок емпіричних (Аристотель) і історичних (Полибій) досліджень.

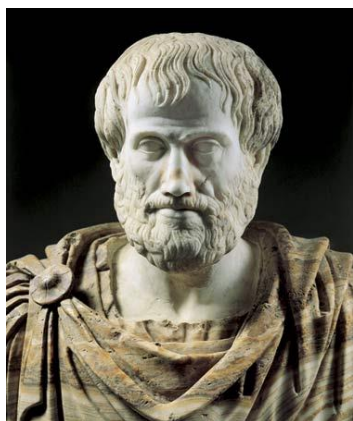

Платон

Політичні ідеї **Платона** Афінського (427-347рр. до н.е.) викладені найбільш повністю в діалозі “Держава”. Учасники діалогу намагаються змоделювати облік ідеальної країни, де панувала би справедливість. Причиною створення країни Платон вважав різноманіття матеріальних потреб людини, неможливість задовольнити їх усіх по одиниці. Ідеальна країна потрібна для того, щоб рятувати безсмертну душу людини. Закладом стабілізування країни є розподіл праці по нахилу душі. Правити країною повинно особливе сослів'я філософів, спеціально підготовлених для цієї місії.

Захищати країну призвано особливе сослів'я стражів. Сослів'я землеробів повинно добросовісно працювати на благо країни. Втручання в справи один одного, перехід із одного сослів'я в інше – велика шкода для держави. В такій державі досягається повне рівноправ'я.

Платон один з перших звертається до характеристики політичних форм. Він описує *недосконалі* політичні форми: тімократію, олігархію і демократію, називаючи останню головним лихом політики. Для Платона демократія – це влада мас, посередництва, яка неминуче приведе до тиранії більшості. В демократії, на його думку, проходить загальна порча моральних якостей, виганяється усяке благородуміння, встановлюється нахабність, свавілля, безсоромність. Крім того він попереджає, що демократії майже короточасні, натовп дуже швидко віддає свою владу одноосібному тирану і знищує, таким чином, народну владу. В політичному ідеалі Платона, особистість, суспільство і держава розчинені в полісі. Впевнений в тому, що рядовому індивіду не властиво істинне знання, Платон намагається підпорядкувати його державі. Ми будуємо державу, стверджував Платон, але не так, щоб дехто в неї був щасливий, але так, щоб вона було щаслива вся в цілому. В політичному навчанні Платона, безсумнівно, не важко побачити витoki тоталітаризму.

Арістотель

Інший великий мислитель Еллади, **Арістотель** Стагирит (384-322 р.р. до н.е.), був учнем Платона, але критично відносився до його ідей. Він висунув пропозицію про природне походження держави, назвав людину політичною істотою, що несе в собі інстинктивне прагнення до “того щоб жити разом”. Розвиток суспільства йде від сім’ї до суспільства, а від нього до держави (міста-полісу). *Держава існує на його думку, заради кращого життя своїх громадян.* Грецький мислитель не виділяв державу з суспільства.

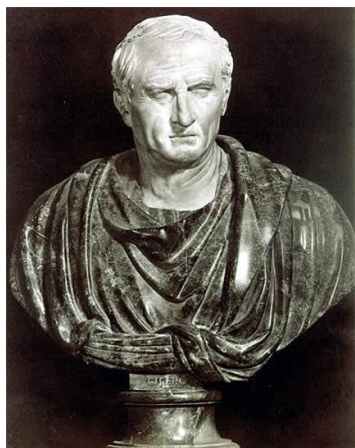
В його вченні, як і у вченні Платона, мають місце

тоталітарні тенденції: людина - частина держави, особисті інтереси суворо підпорядковані суспільному благу. Громадянин в Арістотеля – це частина єдиної політичної спільноти. Громадян він називав вільними людьми, але свободу розумів тільки як протилежність рабству: громадяни не раби, ними ніхто не володіє. Громадяни займаються тільки військовими, законодавчими і судовими справами. Господарче та промислове виробництво - справа рабів. Громадяни можуть мати приватну власність, але користуватися нею потрібно

спільно. Власнику повинна бути притаманна така чеснота, як щедрість.

Класифікуючи форми державного устрою, *правильними він вважав* монархію, аристократію, політію, метою яких є загальне благо, а *неправильними* – тиранія, олігархія, демократія, що переслідують лише особисті інтереси і цілі.

З 146 р. до н. е. Греція була підпорядкована Римові, і могутній інтелектуальний струм мислителів Еллади пронизав і Римську Республіку, політична думка в якій розвивалася і на власній основі під впливом Власне політико-теоретична думка заявила про себе в релігійних вчень і боротримі лише в I ст. до н. е. Її засновником вважають Марка

Туллія **Цицерона** (106-43 до н. е.). У працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», «Про обов'язки» він суттєво розвинув ідеї про державу як республіку - справу народу, згуртованого спільними інтересами і згодою в питаннях права. Погляди Цицерона на форми держави, правління в основному збігаються з точкою зору Полібія, а вчення про рівність містить суперечливі гасла: а) «за природою всі ми подібні і рівні один перед одним», «між людьми ніякої різниці немає», «перед законом всі рівні», «вважати

Цицерон

найбагатших людей найліпшими - огидно»; б) «рабство обумовлене природою», «рабський стан корисний», «рівність вільних несправедлива, коли при цьому не відрізняються ступені в соціальному становищі та гідності».

Справжній правитель має бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним, обізнаним з ученнями про державу, тямущим в основах права, готовим на все заради благополуччя держави. Бог зберігає такому правителеві спеціальне місце на небі.

Цицерон, виходячи з постулату «під дію законів підпадають всі», розробив проекти законів про релігію і про магістрати, які збагатили теорію державного управління. У них детально визначено повноваження державної буржуазії, міру її влади і міру покірності громадян. Він заклав правові засади міжнародного політичного спілкування, міжнародного права, сформулював принципи гуманного поводження з полоненими, необхідності дотримання

міжнародних зобов'язань, поділу воєн на справедливі й несправедливі.

Політична думка Середньовіччя

Політична думка Середньовіччя представлена **Августином Блаженным** (354-430рр.), **Томою Аквінським** (1226-1274 рр.) та інш. Вони є головними творцями християнської політичної теорії.

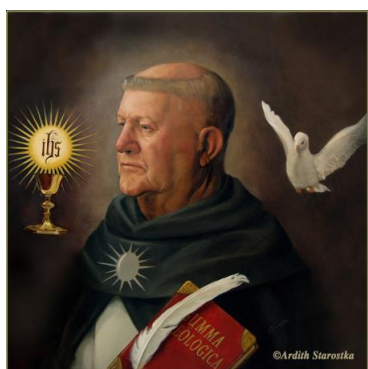
Св.Августин

Трактат *А.Блаженного “Про град божий”* вміщує в себе роздуми про державні і правові установи, які, як вважає автор, надіслані людині згори за гріхи її. Політичні відносини, що склалися, Августин називає “природним порядком людського життя”, Він вірить, що “град земний”, тобто державність, зв'язана з царством диявола, де любов людини до себе доведена до презирства до богу, неминуче зміниться приходом “граду божого”, де любов до бога доведена до презирство людини до себе. Трактат *А.Блаженного “Про град божий”* вміщує в себе роздуми про державні і правові установи, які, як вважає автор,

надіслані людині згори за гріхи її.

Політичні відносини, що склалися, Августин називає “природним порядком людського життя”, Він вірить, що “град земний”, тобто державність, зв'язана з царством диявола, де любов людини до себе доведена до презирства до богу, неминуче зміниться приходом “граду божого”, де любов до бога доведена до презирство людини до себе. Вчення Августина легко лягло в основу нової ідеології католицької церкви Середньовіччя, яка обґрунтовувала пріоритет духовної влади над владою світською, пріоритет церкви над державою. Концепція релігійної суті держави складалася в тому, що світовий порядок встановлений богом, а світ - це божественна драбина. Найпомітніша постать цього періоду - Фома Аквінський (1224-1274), домініканський теолог, автор праць «Сума проти язичників» та «Сума теології». Особистість він розглядає як найвище з творінь розумної природи. Якщо інтелект у Богові -

сутність, то інтелект у людини - потенція сутності. Заперечуючи августиніанство (пріоритет інтуїції), залишаючись на позиціях релігійного догматизму, звертався до розуму, здорового глузду людини. Водночас поділяв людей на вищий клас - правителів, середній - воїнів, суддів, чиновників, вчених, священників і дворян, нижчий - найманців, ремісників, «брудний люд». Природні закони, які водночас визначають і моральні норми, на його думку, поступаються і підпорядковуються законам вічним, божественному розуму, але не суперечать йому. Людські закони (право народів і позитивне право) можуть розходитись з природними, а божественні, відображені у Священному Писанні, виправляють недосконалість людських законів. Мета державної влади - забезпечити благо суспільної істоти - людини. Ідеал форми державного правління - влада одного (монархія). Фома Аквінський обґрунтовує право народу на скинення тирана, який порушує принципи справедливості. Церква має панувати над громадянським суспільством, духовна влада - над світською. Єретики підлягають смертній карі, а монахи-домініканці перетворюються на «псів Господа». Аквінський теоретично обґрунтував необхідність інквізиції і розробив вчення про індульгенції.

Тома Аквінський

Переосмислив пануючу августинську інтерпретацію історії і політики, Аквінат прийшов до висновку, що держава має позитивну цінність в самій собі і поза себе: вона не тільки зберігає мир, але й є вираженням божого провидіння і волі в ім'я людей. Політика, на думку Аквіната, позначає моральну відповідальність, обмірковані розумом направлення волі людини у всіх соціальних діях. Політичне благорозуміння – це правильний вибір засобів до моральної цілі, загальному благу суспільства і держави.

В роботі “Сума теології” Аквінат розглядає вічне право, божественне право, природне право і позитивне право.

Вічне право - це мудрість Бога як правителя усіх дій і рухів всесвіту, воно направляє всі дії всесвіту. Від нього виникають всі інші дії, більш обмежені

форми права.

Божественне право, таке як заповіді, слугують як би доповненням керівництвом для тих розпоряджень природного права, які відомі усім розумним людям.

Аквінат вказував, що природне право притаманне людям, як свідомим, моральним і соціальним створенням. Існує один стандарт істини і справедливості для усіх людей, він природний, і усі однаково знають його.

Позитивне право необхідно, щоб заважати людям робити зло і забезпечити мир. Якщо позитивне, яке введене сувереном, суперечить наявному праву і розуму, воно незаконне і є перекрученням права. Тільки в даному випадку Аквінат признавав правомірним виступ народу проти монарха.

Ідеальною формою правління Аквінат, вслід за Аристотелем і Цицероном, вважав змішану з “чистих форм”, при яких монарх втілював єдність, аристократія – переважання належних заслуг, народ слугує гарантією миру і злагоди. Право держави повинно бути санкціоновано знаттю і народом. Аквінат запевняв, що наявна і мирська сфери влади підпорядковані духовній. Духовне буття людей – компетенція церкви як вихователя. Тому церква, виховуючи в людях доброзичливість, направляє земне благо таким чином, щоб воно привело до щастя на небесах. Так Аквінат доводив гармонію двох інститутів в християнському суспільстві: церкви і держави.

Таким чином, дякуючи християнству, політична думка піднялася на новий рівень. Будучи прямим джерелом приватної моралі, християнство внесло в спілкування людей дух нової християнської правосвідомості. Воно запевняло, що людині від Бога дано особистий спосіб існування і підкреслювало його самоцінність. Поруч з цим, християнство вчило людину не бачити в підлеглості ненависного тягара, а сприймати владу як великий тягар відповідальності.

Політична думка епохи Відродження та Нового часу

В XIV-XVI ст.ст. починаються соціально-економічні процеси, які

привели до створення у Європі індустріального суспільства. Незадоволення католицькою церквою перейшло в масове явище, яке називалося **Реформацією**. Її діячі в різноманітних країнах (М.Лютер, Т.Мюнцер, Ж.Кальвін та ін.) сприяли зміцненню світського поняття держави, головними цінностями якого являлися би свобода сумління, думки та ін. Виникають ідеї порівняння усіх людей перед законом. Світогляду церкви окремі мислителі цього періоду протиставляють віру в людину-творця. В політичних доктринах яскраво проявляються гуманізм, центральною проблемою робиться питання порівняння держави і особистості. Так виникає ідеологія Відродження (громадянська концепція).

Аналіз *громадянської концепції політики* і держави правомірно почати з **Ренесансу**. Цей культурний феномен позначав повернення до земного життя і волі людини. В області політики головне відкриття Ренесансу: *людина, а не Бог - центр всесвіту* – вираз

1527 р.р.).

Нікколо Макіавеллі

Репутацією теоретика політики він зобов'язаний по-перше, своєму новому науковому методу, по-друге, доктрині моральної цілеспрямованості, дякуючи якій виник термін “макіавеллізм”, і, в-третьє, теорії політичного республіканізму, яка дала великий вплив на англійську і американську політичну думку XVII- XVIII століть. Новий метод Макіавеллі був заснований на прагматичному і утилітарному підході до політики: політична наука повинна осягати істинне положення речей замість того, щоб розглядувати уявні ситуації. Ім'ям Макіавеллі названа політика, яка базується на культурі грубої сили, зневаги нормами моралі (макіавеллізм). В дуже відомій книжці “*Государ*” він дав самодержцям вичерпні рекомендації по завоюванню і утриманню влади. Єдина мета, яка

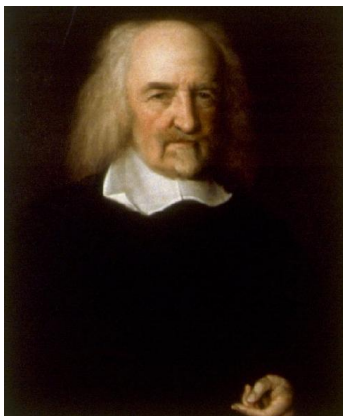
мавдовує аморальні засоби, - це створення і збереження держави. Але цим положенням Макіавеллі, вже маючи на увазі інші цілі, керувалися у своїй діяльності дуже багато політичних сил, у тому числі лідери французької революції 1789 р. і більшовики.

Самовпевненість, сміливість і гнучкість - це те від чого, на думку Макіавеллі, залежить успіх політики. Так як ці якості разом рідко можна знайти в одній людині, Макіавеллі приходиться до висновку, що республіки більш зручні

монархій, бо перші пропонують широкий спектр характеристик, які можуть адаптуватися до змінних обставин. Єдиновладдя, на думку Макіавеллі, необхідно при створенні і реформуванні держави, а республіканське правління є кращим для підтримання державної влади.

XVI ст. в Європі стало часом виникнення нових політичних ідей.

Т.Мор стає родоначальником *утопічного соціалізму*. В своєрідній релігійній інтерпретації ці ідеї присутні в поглядах **Т.Мюнцера**. В гарному творі французького мислителя **Ж.Бодена** (1529/30-1596) “Шість книг про державу” вперше дається пояснення *державного суверенітету*. Боден визначив суверенітет у сенсі ефективності влади, прирівнюючи такі поняття як “сила” монарха і його право. За ствердженням Бодена, суверенітет, або право творити і проводити в життя закони, належить державі по визначенню. Держава володіє верховною і політичною владою в середині власної території. Суверенітет не залежить від того, справедливі закони чи ні, він залежить від сили творити їх. Боден гадає про державу як інститут, якому повинні бути придані усі громадяни. Держава, на його думку, - це громадська влада, яка переслідує громадянські цілі. Боден безумовно дав поштовх до формування світської концепції суверенітету, яка звична і сьогодні.

Томас Гоббс

Подальший розвиток громадської концепції політики продовжив англійський мислитель **Томас Гоббс** (1588-1679). Верховна влада і незалежність світської держави – головні ідеї політичного вчення Гоббса. Його вчення направлене на виправдання реставрації монархії в Англії. Гоббс думав, що монархія – найкраща форма влади, але королівська влада виникає не від Бога, а витікає з *суспільного договору*.

В “Левіафані” Гоббс описує хаос природного додержавного суспільства, в якому постійно була війна всіх проти всіх. Люди шукали миру і знайшли його

шляхом суспільного договору.

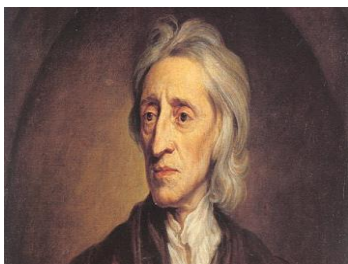
Вони погодились передати свої природні права монарху і

підпорядкуватися йому в обмін на закон, добровільно, таким чином обмеживши свою свободу. Гоббс наполягав на тому, що *монарх не має відношення до суспільного договору, який складає суспільство, а тому його влада не може бути обмеженою суспільством. Він був проти поділу верховної влади. Воля государя – найвищий закон і необхідно підпорядковуватися йому.*

Сильна держава на думку Гоббса – це від людських неволіків. На государя лягла функція охорони миру і порядку. Верховна влада абсолютна, але не тотальна: вона не вмішується в особисті справи громадян, такі наприклад, як економічна діяльність. Люди мають свободу в сфері купівлі-продажу і при укладанні взаємних договорів.

Політична теорія англійського філософа **Джона Локка** (1632-1704) - це ще одне твердження викладене в громадській концепції політики. Локк у “Другому трактаті про державу” дає обґрунтування обмеженій монархії.

Локка визнали родоначальником *лібералізму*. Він вперше чітко ввів такі поняття, як особистість, суспільство, держава, поставив особистість вище суспільства і держави. Людина від народження володіє наявними, невід’ємними правами: на життя, свободу і власність. Високий статус приватної власності він пояснював двома положеннями: *по-перше*, накопичення приватної власності дозволяло людині забезпечувати себе і свою сім’ю усім необхідним для життя. Приватна власність – засіб досягнення свободи; *по-друге*, володіння власністю

Джон Локк

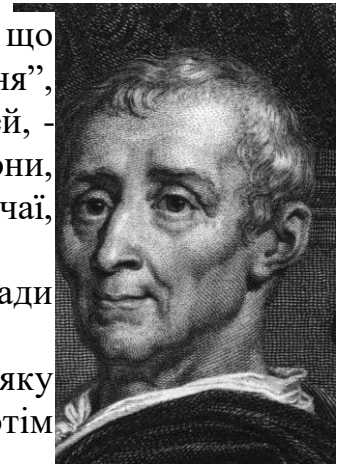
впливало на формування особистості. Локк вважав, що держава підпорядковується суспільству, яке, в свою чергу, підпорядковується особистості. Так як держава і суспільство – це не одне і теж, то *падіння державної влади не означає кінця суспільства*. Суспільство може винайти нову державну владу, якщо існуюча його не задовольняє. Згідно Локку держава діє в цілях захисту прав особистості.

Локк виступав за розподіл законодавчої і виконавчої влади. Найбільш вагомою він вважав законодавчу владу, яка визначала політику держави. Виконавча же влада покликана виконувати рішення парламенту.

Французький просвітник **Шарль Луї Монтеск'є** (1689-1755) відомий в історії політичної думки двома вкладками в неї.

По-перше, розробка проблеми сукупності факторів, що визначають “дух законів” або “облік правління”, викладених в роботі “дух законів”. “Дуже багато речей, - помічав він, - керують людьми, погода, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, нрави, звичаї, як результат усього цього утворюється дух народу. По-друге, теорія розподілу влади, щоб різноманітні влади могли разом стримувати одна одну.

Вона витікає зі старої ідеї змішаного правління, яку спочатку розробляли Аристотель і Цицерон, а потім Аквінат і Локк.

Ш.-Л. Монтеск'є

Вперше ця ідея знайшла своє застосування в законодавчому акті в Англії в період правління Кромвелля. Монтеск'є, відмічав, що закони визначаються типом держави (республіка, монархія, деспотія), особливо виділяв, що покаранню може підлягати тільки дія, але не думка, в протилежному випадку ліквідується гарантія свободи.

Таким чином, розвиток політичної думки епохи Відродження зв'язаний із її звільненням від теології, обґрунтуванням ідеї природного виникнення держави.

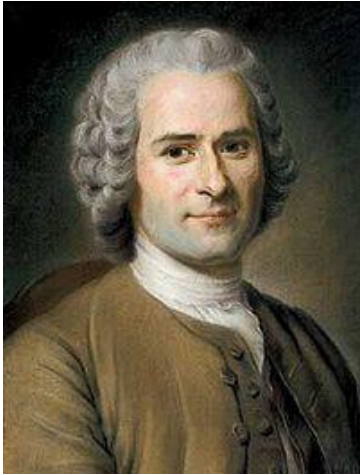
Погляди політичних мислителів Н.Макіавеллі, Гоббса, Локка, Бодена, Монтеск'є та інших лягли в основу *громадської концепції політики*.

На рубежі XVII- XVIII ст.ст. в Європі виникає явище, яке прийнято називати **Просвітництвом**. Цей культурний, так би мовити, рух в якості ідеалу висовував ствердження на землі “царство розуму” шляхом розповсюдження знання, викорінювання неучтва, всестороннього виховання особистості. В політичній думці це відобразилося у вигляді концепції “*просвітницького абсолютизму*”. Німецьке просвітництво було представлено роботами С.Пуфендорфа, Х.Томазія, Х.Вольфа, Г.Лесінга.

Аналіз *соціальної концепції* політики і держави доцільно почати з

По-перше, Руссо, на відміну від інших теоретиків

розгляду політичного вчення французького просвітника **Жан-Жака Руссо** (1712-1778), яке є радикальним вираженням громадської концепції і в той же час її першою критикою. В політичній теорії Руссо треба звернути увагу на такі положення.

Жан-Жак Руссо

По-друге, Руссо розглядав загальну волю, відмічає, що створення “морального і сукупного тіла держави” є одночасно трансформацією “наявних” індивідуумів в “моральних” громадян, які володіють не тільки законними правами та обов’язками, але і певними моральними поняттями і почуттям.

Таким чином, в одному розумінні, індивідууми самі являються продуктами держави: мораль і добропорядність стали можливі тільки після того, як люди створили суспільство. Тому для Руссо логічно було стверджувати, що тих хто чинить опір загальній волі, *суспільство повинно примусити підпорядкуватися їй*. Як відомо, цей вивід Руссо, але вже без акценту на мораль, розглядали на практиці лідери французької революції і більшовики в Росії.

Для ефективних дій загальної волі, крім готовності індивідуумів до ідентифікації з суспільством, Руссо вважав необхідними такі *три вимоги* (умови).

По-перше, він наполягав на соціальної рівності. Не підтримуючи ідею ліквідації приватної власності, Руссо в той же час протестував проти нерівного розподілу власності серед членів суспільства.

По-друге, він наполягав на фундаментальному політичному єднанні: в державі не повинно бути, жодного часткового суспільства, кожен громадянин висловлює тільки свою особисту думку.

І нарешті, по-третє, так як воля невідчужувана, вона не може бути представлена, *представницька влада – це рабство*. Руссо підтримував пряму форму демократії. Він є автором радикальної революційної концепції в політиці.

2.2. Соціально-політична теорії XIX- XX століть

Дослідження політичних процесів в Європі XIX-XX століть спрямоване на подальший розвиток соціальної концепції політики. Основними рисами політичної думки цього періоду прийнято вважати *розвиток лібералізму і позитивізму*, ціль - з'ясувати походження і зміст політики культурними і релігійними висотами, конструювання парадигм конфлікту і консенсусу і одночасно виникнення ряду антидемократичних тенденцій і реакційних вчень.

Політична думка Східної Європи представлена дослідженнями А.Токвіля, І.Канта, Г.Гегеля, Дж.Мілля, О.Конта, Г.Спенсера, Л.Гумпловича, Г.Єлінека, М.Вебера, Е.Дюркгейма, Г.Ласкі, М.Кроз'є та ін.

На межі XVIII- XIX століть спостерігається бурхливий підйом політичної думки в Німеччині, насамперед в руслі німецької класичної філософії. **І.Кант** (1724-1804) всебічно обґрунтував політичну *доктрину лібералізму*. Людина, вважав він, повинна в своїй поведінці керуватися моральними законами. Свобода іманентна кожної особи, але вона завжди переростає в свавілля однієї людини по відношенню до іншої. Щоб обмежити таке свавілля, необхідно право. Всебічна обов'язковість права досягається за допомогою примусової сили держави, благо і призначення якої Кант бачить у максимальній відповідності її устрою та діяльності принципам права (*концепція правової держави*). Ідеал Канта – верховенство народу, свобода, рівність, незалежність усіх громадян у державі при обмеженні виборчих прав працюючих. Він був

супротивником революційних методів боротьби за владу, визнавав тільки поступові реформи зверху, пропонував *проект “вічного миру”*, положення

якого актуальні і сьогодні. Німецький вчений розрізняє громадянське суспільство і політичну державу. *Елементи Еволюцію від лібергромадянського суспільства* – система потреб, відправлення правосуддя, поліція і корпорація, його вченні **Г.В. Гегель** (1770- структура - три сослов'я: землероби, промисловці і чиновники.

Державу Гегель вважав основою громадянського суспільства. Вона виступає в *трьох іпостасях*:

Ідеальна держава, з конституційної монархії. І війни. На основі його учас

Г.В.Гегель
в подальшому розвивалис

- як дійсність конкретної свободи (індивідуальна держава),
- як зовнішнє державне право (у відносинах з іншими державами),
- як суб'єкт всесвітньої історії.

Перша половина Х... провідних європейських країнах. Цей період характеризується закінченням оформлення основних політичних ідеологій, появою методологічних підходів до вивчення політичних явищ.

Ліберальні ідеї Нового часу достатньо повно сконцентровані в політичному вченні **Джона Стюарта Мілля** (1806-1873), англійського утилітариста і прибічника рівноправ'я. Він заявляв, що індивідум в сучасному суспільстві загублений в натовпі і світом править суспільна думка. Мілля шукав шлях подолання тиранії більшості. Щоб позбавитись від більшості притискаючої меншість, у своїй роботі “Роздуми про представницьке правління” пропонує систему пропорційного представництва, а щоб

позбавитись від утисків неукраїніцями освічених людей – систему подачі голосу освіченими індивідуумами в деяких виборчих округах. Всі останні повинні мати один голос. По суті він урівнює дві обставини: широку участь, з одного боку, а вплив інтелектуальної і моральної знаті з іншого. Ця концепція Мілля була поставлена під сумнів в результаті зростання партійних організацій в останній чверті XIX -го ст. Мілля переслідувала ідея захисту приватної свободи. Як утилітарист, він підкреслював, що *щастя* – принципова мета суспільства. *Основний скарб щастя – це досконала особистість*, основною потребою якої є свобода: свобода – частина щастя, вона необхідна для пошуку нових форм щастя. Особиста свобода повинна захищатися законом.

Соціальний характер політичних поглядів Мілля найбільш помітний в його роздумах про мету держави. Благодійник держави, відмічав він, відрізняється в прагненні зробити своїх підлеглих добрими та освіченими. Держава повинна, з одного боку допомагати загальному ментальному розвитку суспільства, а з іншого, повинна організовувати вже існуюче моральне та інтелектуальне багатство. Цю позитивну роль відмічав Мілля, краще всіх може виконати представницька система, тому-що, по-перше, вона заснована на особистому егоїзмі, по-друге, вона в може мати підтримку своїх громадян. Правління, що може повністю задовільнити всі потреби соціальної держави – це те правління в якому приймають участь усі люди.

Політична думка сучасної Європи розвивається під впливом таких видатних теоретиків, як німецький історик і соціальний філософ М.Вебер (1864-1920) і французький соціолог Е.Дюркгейм (1858-1917).

Макс Вебер визначав політику як прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади, будь то між державами, в середині держави між групами людей, які вона в собі заключає. Держава, на його думку, є відношення панування людей над людьми, що спирається на легітимне (яке признано з боку індивідів, якими управляють) насилля як засіб. М.Вебер прийшов до висновку, що в історії існувало *три способи організації суспільства: традиційний, харизматичний і раціональний*. Власне, він виділяє і

три типи легітимної політичної держави.

Перший тип держави він називає легальним – так він хоче називати правову державу, в якій підкоряються не особі, а законам.

Другий тип легітимної держави – традиційна – основана на вірі не тільки в законність, але навіть в святість здавна існуючих порядків і влад.

Третій тип – харизматичне панування, що припускає вірність особі, яка володіє харизмою - священним даром (даром божим) і довіра до встановленого нею порядку.

Відома *веберівська теорія бюрократії*. Він визначав *бюрократію* як систему правління, для якої характерні ієрархія, безособовість, безперервність, конкурсний відбір. Ці риси, на думку Вебера, значно сприяють ефективності правління, і в кінці бюрократія стає неминучою для складних індустріальних суспільств. Одним з перших Вебер звернув увагу на бюрократизацію суспільного життя держави, яка посилюється у ХХ ст., що, на його думку, могло привести до можливого конфлікту між бюрократією і демократією. Він одним з перших помітив *парадокс демократизації*: результатом втягнення натовпу в соціально-політичне життя є виникнення великої кількості організацій, які потім робляться деструктивними для демократичного політичного функціонування. Щоб уникнути тиранії бюрократів, Вебер пропонує теорію плебеститарної демократії, згідно якої харизматичний лідер, вибраний плебеститарним шляхом (пряме голосування усього народу), повинен доповнити недостатню силу, що легітимує парламентську демократію. Ось чому, харизматичний лідер, на думку Вебера, дуже багато в чому може рішати питання взаємовідносин особистості, суспільства і держави.

Слідуючи своїй ідеї в тому, що раціоналізація соціальних дій є тенденція самого історичного процесу, Вебер аналізував і форми демократії без лідера, мета яких – звести до мінімуму панування людини над людиною дякуючи виробці системи раціонального представництва інтересів, механізму колегіальності і розподілу влади. Рушійна сила даного процесу - раціональна бюрократія. Сучасна політична наука знаходиться під значним впливом ідей

М.Вебера.

Е.Дюркгейм вважається засновником поширеної в сучасній політичній науці методології структурного функціоналізму. Продовжуючи традиції позитивізму, він спробував подолати його обмеженість. Центральною ідеєю соціальної філософії Дюркгейма була ідея суспільної солідарності. Він розвинув думку про необхідність створення професійних корпорацій на заміну старих політичних форм організації. На основі ідей Дюркгейма виросло цілий напрямок французької політичної думки – *солідаризм* (Л.Дюги і ін.). Його представники виступали за широке тлумачення законів, орієнтування на “юридичну совість епохи”, відкидали значення прав людини, вважаючи, що їх захист веде до порушення суспільної солідарності, пропонували замінити їх обов’язками у відповідності з місцем людини в системі соціальної солідарності, критикували поняття “народний суверенітет” і парламентські заклади. Солідаристи виступали за заміну загального виборчого права “органічним” пропорційним керівництвом політичних партій та профспілок.

Значний вплив на політичну думку ХХ століття здійснив *фрейдизм*. Хоча більшість сучасних політологів вважає суперечливим пояснення всіх соціально-політичних відносин, з точки зору перетворення форм сексуальних імпульсів, але психоаналітична методологія дає немало корисного для дослідження проблем “лідер – маса”. Ідеї З.Фрейда продовжують розвиватись в працях Е.Фромма, Г.Маркузе і ін.

ХХ-ХХІ сторіччя – це продовження старої суперечок про цінності політичного життя. В центрі дискусії знаходиться проблема демократії як суспільної цінності. Серйозну критику демократії, її цінності знаходимо у багаточисельних представників *теорії еліт*. Класикою елітаризма стала концепція **В.Парето** (1816-1923), **Г.Моска** (1858-1941) і **Р.Міхельса** (1878-1936). Парето обґрунтував цей поділ біопсихологічними відзнаками людей, розумів весь суспільний розвиток як еліт. Г.Моска вважав, що ідеальна еліта повинна включати людей, які мають заслуги перед суспільством, завдяки розуму, здібностям, які відрізняють їх від інших людей (еліта-меритократія),

вона повинна бути відкритою (для включення нових гідних членів).

Отже, XVII-XVIII ст., що були періодом ранніх буржуазних революцій у Західній Європі, що сформували два найважливіших напрями суспільно-політичної думки лібералізм і соціалізм. Перший із них мав антифеодальну спрямованість, другий – антикапіталістичну. Ці основні напрями суспільно-політичної думки набули подальшого розвитку в наступні століття.

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

План викладу і засвоєння матеріалу:

3.1. Головні етапи становлення та розвитку політичної думки в Україні

3.2. Українська політична думка ХХ століття

3.1. Головні етапи становлення та розвитку політичної думки в Україні

В історії розвитку політичної думки України виділяються наступні головні етапи:

- 1). Політичні ідеї мислителів Київської Русі (ХІ - кінець ХУ ст.);
- 2). Політична думка в Україні за часів литовсько-польської доби (ХІV-ХVІІ ст.);
- 3) Політична думка України за часів козацько-гетьманської держави (ХVІІ-ХVІІІ ст.).
- 4). Політичні доктрини та становлення політичної науки в ХІХ ст.
- 5). Розвиток політичної науки в Україні в ХХ ст.

Політична думка України сягає у глибоку давнину. Шість століть охоплює Давньоруський період розвитку українського народу з ІХ по ХІV століття. Упродовж чотирьохсот років з ІХ по ХІІ століття існувала Київська Русь. Її спадкоємницею стало Галицько-Волинське князівство з ХІІ по ХІV століття. Але монголо-татарські набіги та внутрішня боротьба між боярами і князями привели до розпаду держави та розділу її земель. На політичну думку України суттєво вплинуло введення в Київській Русі наприкінці Х століття (988р.) християнства як державної релігії. Завдяки християнізації політична думка в Київській Русі відразу включилася в традицію політичного філософствування, яка склалася в культурі Візантії – прямої спадкоємниці грецької античності, а утвердження нової слов'янської писемності сприяло широкому розповсюдженню в державі перекладної літератури античних,

візантійських авторів, текстів з Біблії. Центральною проблемою того часу були взаємовідносини світської і церковної влади. Виділялися дві концепції: «богоугодного» володаря і князівського одновладдя. Представниками першої концепції були Феодосій Печерський і відомий літописець Нестор. Вони сформулювали ідею верховенства церковної влади над світською владою. На початку XII ст. з'явилася «Повість временних літ», автором якої за традицією вважають ченця Печерського монастиря Нестора. Вона постає не тільки як історично-літературний твір, а й як одна із пам'яток політичної думки. Справжній зміст і причини історичних явищ Нестор пояснював за допомогою божого провидіння в його моральному значенні. Він сформулював ідею необхідності захисту князем православної віри, сприяння її поширенню і процвітанню. За його логікою об'єднання київських князів повинно бути навколо церкви, а не навколо князівського престолу. Висував ідею божественної природи влади, її обов'язку творити богоугодні справи. Всі люди, утворюючи співтовариство християн, страждають спільно і водночас мають можливість праведного життя. Таке життя настане тоді, коли вільна воля кожної людини буде вибирати шлях, який веде або до вічного порятунку, або до вічного покарання. Отже, Нестор проводив думку лише про духовну природу людини.

Як правило, всі філософські роздуми і міркування у Київській Русі були прерогативою духовенства. Напевно, єдиним винятком тут був **Володимир Мономах** (1053-1125 рр.) - син князя Всеволода, видатний державний і політичний діяч, талановитий письменник і мислитель. Найбільш відомим його твором є «Повчання». В ньому він виклав духовний заповіт своїм дітям, князям, всім сучасникам про світобудову, принципи утворення державної влади, сутність людини, її моральність. Закликав їх творити добро, не забувати вбогих, допомагати бідним, не прагнути до накопичення багатства та скарбів, оберігатися від неправди, гордині, поважати старших і менших, основою життя людини вважати працю.

Моральні, політичні і правові погляди Володимира Мономаха не

узгоджувалися з багатьма положеннями ортодоксальної церкви, бо він доводив, що Бог не вимагає від людини затворництва, суворого посту, чернецтва. Силу князів він вбачав в знанні, закликав їх вчитися; виступав проти князівських усобиць в ім'я єдиної землі Руської. У повчанні Мономаха є протиставлення людської душі та всього світу, що виявилось перспективним і творчо суперечливим. “Душа” і “світ” стали своєрідними полюсами російської та української філософської думки наступних століть. З одного боку, вона з'ясовувала природу і сутність душі, з іншого, природу і сутність світу.

Особливе місце в історії політичної думки України належить “Слову о полку Ігоревім” (XII ст.). У цьому творі знайшла своє відбиття закономірність зв'язку, взаємодії християнського світорозуміння з народним світоглядом, в якому збереглися ще значною мірою міфологічні уявлення східних слов'ян. Чільне місце у ньому знаходить думка про єдність Київської Русі. Автор дорікає Великому князю Володимиро-Суздальському Всеволоду – Велике Гніздо за сепаратизм і закликає до патріотизму, боротьби за єдність Русі як обов'язку перед землею Руською.

Період з середини XII ст. до середини XIII ст. став періодом занепаду київської державності, яка під ударами орд хана Батия взагалі припинила своє існування. Для духовного життя України XIII століття характеризується появою, поряд з церковно-богословськими, творів світського змісту. Таким був, наприклад, Галицько-Волинський літопис (завершується 1292 роком). В його центрі – гуманістичні ідеї служіння вітчизні, захисту від ворогів, об'єднання українських земель, хоробрості, мужності, гідності, патріотизму героїв того часу, особливо Данила Галицького, як засновника Галицько-Волинського князівства. Це друга велика держава на українських землях після Київської Русі, що продовжила її культурні, політичні традиції, забезпечила високій рівень економічного та духовного розвитку українського народу

Але ослаблене монголо-татарськими набігами та внутрішньою боротьбою між боярами і князями Галицько-Волинське князівство стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав і не змогло відстояти свою

незалежність, що привели до розпаду і розділу українських земель в XIII столітті та утворенню Великого князівства Литовського. Литва зайняла більшу частину українських, російських і білоруських земель. Вона не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель, але провідну роль почало відігравати Київське князівство. У якому зберіглися традиції руської державності та наполегливо прягнули до автономії. Одночасно розпочалася боротьба за українські землі Польщею. Між тим, наприкінці XIV століття, зовнішні і внутрішні обставини спонукали Литву та Польщу до об'єднання в одну державу - Річ Посполиту. Між княжою і козацько-гетьманською добою Україна перебувала під владою Литви та Польщі. В цей час політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції, яка простежувалася в працях Юрія Дрогобича та Станіслава Оріховського.

Юрій Котермак (Дрогобич) (бл. 1450-1494 рр.).

- доктор філософії та медицини Болонського університету, займався політичним прогнозуванням, зокрема намагався передбачити становище імператора Священної римської імперії Фрідріха III, а також ворогуючих сторін на Апеннінському півострові. Він був прихильником сильної королівської влади, визнавав зверхність світської влади над церковною.

Найвизначнішою постаттю серед українських мислителів XVI століття був **Станіслав Оріховський – Роксалан** (1513-1566 рр.) – талановитий оратор, філософ, публіцист, історик. Основними його працями були: “Про турецьку загрозу”, “Про целібат”, “Літопис”, “Промова на похоронах Сигізмунда”, “Відступництво Риму”, “Про природне право”. В них він з позицій ренесансного гуманізму висловив свої думки з проблем етики, політики, права, освіти, виховання. З точки зору Оріховського, держава і державна влада виникли внаслідок суспільного договору, тому церква не повинна втручатися в їх справи. Природне право також не залежить від релігії. Якщо закони держави суперечать цьому праву, то вони повинні бути скасовані. Оріховський виступав проти божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви в державні справи. У праці “Про природне право” Він

одним із перших в Європі розробив концепцію природного права, відстоював пріоритетність закону над рішенням монарха чи інших посадових осіб. Проте з часом відійшов від передових поглядів і відстоював зверхність папської влади над королівською. Серед яскравих постатей можна виділити автора “Апокрисису” Христофора Філалета. В полемічній боротьбі з Петром Скаргою він відстоював ідею демократизації церкви, в дусі протестанського віровчення захищав право світських людей на участь у церковних справах, на вибори духовної влади, був прихильником релігійної терпимості. Христофор Філалет дотримувався думки, що відносини влади і народу ґрунтуються на суспільному договорі, згідно з яким король і піддані повинні суворо дотримуватися закону. Порушення прав і свобод підданих з боку як короля, так і шляхетного стану підриває державу, спричинюється до її занепаду. Христофор Філалет заперечував абсолютизм не лише монарха, а й папи римського, вважав незаконним його втручання у світські справи.

Політична думка України у козацько-гетьманську добу (XVII-XVIII ст.ст.) розвивалась в умовах утворення Запорізької Січі, національно-визвольної війни та розбудови козацько-гетьманської держави. Її основні ідеї формувались у контексті таких правових документів, як “Березневі статті”, “Гадяцький трактат”, “Конституція прав і свобод Запорозького війська” та ін. В них було закладено правову основу міжнародних договорів України з іншими державами, простежувалось намагання отримання суверенітету української державності, визначалися конституційні засади суспільного ладу.

«Березневі статті» передбачали збереження козацьких вольностей; право самостійно збирати податки; збереження права обирати гетьмана та самостійно вирішувати питання міжнародної політики. Зміст статей розкривав, з одного боку, демократичну сутність української державності, яка ґрунтувалася на принципі виборності вищих посадових осіб і суддів, з іншого - правові зобов'язання української сторони перед Московським царством, які передбачали військово-політичну єдність України і Московії та недоторканість суспільно-політичних порядків в Україні.

У 1658 році Юрієм Немиричем розроблений “Гадяцький трактат”, що Україна на федеративних засадах як Велике князівство Руське входить до Речі Посполитої. Гетьман є цивільним і військовим правителем України, а спільний король обирається трьома народами. Передбачається існування війська, власної скарбниці, монетного двору, генерального трибуналу. Коронне військо не має права без дозволу українського уряду входити на територію князівства. Православне духовенство урівнюється в правах з римо-католицьким.

“Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького” склалися з 16 статей та починалася з урочистої декларації про те що Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування. Визначалися кордони України з Польщею та Московією. Конституція передбачала розподіл влади між гетьманом як вищою виконавчою владою, генеральною радою як вищою представницькою владою і генеральним суддею. Хоч прерогативи органів влади не були ще чітко визначені, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципу розподілу влади.

Отже, названі правові документи закріплювали державний статус України, визначали конституційні основи суспільного і державного ладу, її міжнародно-правову суб'єктність.

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробили *культурно-освітні центри* та братства - громадські об'єднання міщан з метою просвітництва населення. Найвідомішим осередком освіти був Острозький *культурно-освітній центр*. Його заснував у Острозі князь Василь **Костянтин Острозький** в 1576 р. Особливе місце в цьому центрі займала греко-слов'янська школа, в якій викладалися грецька, латинська та слов'янська мови, а також “вільні науки” (граматика, арифметика, риторика, геометрія, астрономія, музика, логіка тощо). Першим ректором став Герасим Смотрицький - знавець літератури, письменник. З 1594 р. ректором острозької школи став Кирило Лукаріс, грек за походженням. Мав блискучу європейську освіту. Один з найактивніших борців проти унії та католицизму. Острозька школа припинила діяльність зі смертю князя Василя Костянтина Острозького.

До центру входили гурток науковців-гуманітаріїв і друкарня, створена російським першодрукарем **Іваном Федоровим** (бл.1525 - 1583), який перебрався в Україну з Москви, рятуючись від фанатизму церковної та світської влади. В Києві на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря виник Києво-Могилянській колегіум (1632 р.), а згодом (з 1701 р.) – **Києво-Могилянська академія**, яка насправді стала першим вищим навчальним закладом України

Її засновником був **П.Могила** (1596-1647 рр.) – Києво-Печерський архімандрит (згодом митрополит Київський і Галицький). На його честь була названа Києво-Могилянська академія. Він виступав за підвищення ролі церкви у державі та суспільстві, був проти втручання держави у церковні справи, відводив церкві роль радника. Вихованцем Києво-Могилянської академії був *мислитель, поет і просвітитель* **Григорій Савович Сковорода** (1722 – 1794 рр.). Він був студентом Києво - Могилянської академії (1738-1741 рр., 1744-1750 рр.), співаком придворної капели в Санкт-Петербурзі (1742-1744 рр.), перебував у складі посольської місії за кордоном (1750 – 1753 рр.), а згодом викладав у Переяславі поетику, працював домашнім учителем. У 1759 – 1764 рр., а також у 1768 р. викладав у Харківському колегіумі, після чого вже до самої смерті був мандрівним філософом, писав діалоги, читаючи та даруючи їх своїм друзям і знайомим.

За Сковородою, реальність є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму, в якому “живе все породжене”; мікрокосму, або людини, і символічного світу, або Біблії. У свою чергу, кожен із трьох світів є єдністю двох “натур”: видимої, зовнішньої, тіньової й невидимої, внутрішньої, світлої. Так, макрокосм бачиться як природний світ відчутних речей і явищ, як матерія, проте, насправді, є лише “пустою видимістю”, “місцем”, “нікчемністю”, “тінню” справжньої, але невидимої його (Бога) “натури”. Макрокосм єдиний, але єдність його специфічна, це “двоє в одному і одне із двох”. Існування матерії є “корелятом” існування Бога, і в цьому смислі – “матерія вічна”. Проте вічність ця – функція вічності божественного буття, “тінню” якого є буття

матеріальне. Мікрокосм, людина є єдністю двох “натур”: “емпіричної” (тілесної) та “внутрішньої” (справжньої, істинної). “Емпірична” людина, так само як і матерія, є “тінню”, “тьмою”, “тлінням”. Проте мікрокосм не просто співіснує з макрокосмом, пасивно відтворюючи його структуру. Людина (мікрокосм) є активним моментом у гармонійній взаємодії з великим світом (макрокосмом), адже єством “внутрішньої” людини, за Сковородою, є Бог. Тому сократівський заклик “пізнай себе” означає у Сковороди пізнай Бога. Філософська позиція Сковороди діалектична. Це екзистенціальна діалектика, вихідним пунктом якої є знаменита сократова “іронія”. Тому філософія тлумачиться Сковородою як саме життя, а не теорія сама по собі. “Філософія або любов до мудрості, - наголошував Сковорода, - скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство - серцю, світлість - думкам, якої голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, - той усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія.” Г.С. Сковорода вважав істинним тільки таке знання, яке викликає доброту і щастя у людини, а шлях до ідеалу вдосконаленого суспільства бачив у духовному устрої кожної окремої особистості. У ставленні до політичного життя Сковорода підтримував [демократичну](#) тенденцію, відстоював свободу та права людської особистості. (Вірш “Про свободу”). Він був виразником селянського протесту, нових віянь в політичній філософії на Україні в другій половині XVIII ст. Більшу частину свого життя він провів бродячим мандрівником. критикував він сучасний суспільний лад, стягав представників зароджуючоїся української буржуазії, негативно відносився і до царів. Глибоко поважав простий народ, стояв за його просвітництво. Любов до українського народу і до української літератури зливались у нього з повагою і до російського народу і російської культури. Росію він називав “Великою Руссю”. Г.Сковорода мріяв про таке суспільство, в якому не буде ворогування і розбрату, де основою об’єднання людей буде “строкова праця”. Всяке суспільне зло, соціальна несправедливість, на думку Г.Сковороди, можуть бути подолані шляхом “доброчинності”, проявом доброї волі. Г.Сковорода не міг сказати, коли з’явиться нове суспільство. На його

думку воно з'явиться лише тоді, коли люди звільняться від скверни старого, коли вони, пізнавши “зло”, відмовляться від нього в ім'я “добра”. В такій республіці, в якій не буде поділу на бідних і багатих, зникне праздність і запанує праця, будуть встановлені “закони зовсім противні тиранічним”.

Григорій Савович Сковорода помер на 72-у році життя у маєтку свого давнього приятеля М. Ковалевського в селі Пан-Іванівці (нині – Сковородинівка) на Харківщині 9 листопада 1794 р. На могильному камені, згідно із заповітом, було написано слова, що визначають розуміння сенсу життя і спрямування філософії великого мислителя: “Світ ловив мене, та не впіймав”.

Політична думка в Україні у ХІХ столітті формувалася в умовах переходу аграрного виробництва до індустріального, коли зникав традиційний сільськогосподарський уклад життя та виникав новий. Його змінювало індустріальне суспільство, відбувались процеси національно-культурного й національно-політичного відродження України. Перша половина ХІХ ст. проходила в умовах суворої політичної реакції коли після придушення повстання декабристів царський уряд розпочав боротьбу проти будь-яких ліберальних дій. Якщо попередня політична думка розвивалася в руслі релігійних, козацько-станових традицій і не була оформлена в теоретично - ідеологічну систему, то в ХІХ столітті вона набула нових рис і стала формуватись в демократично-народницький напрям. Вершиною політичної думки першої половині ХІХ століття стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського товариства, що утворилося у Львові наприкінці 1845 року. Засновниками його були: історик Микола Костомаров (професор Київського університету), письменник Пантелеймон Куліш (викладач гімназії), професор Микола Гулак, етнограф Опанас Маркевич, професор Василь Білозерський. У квітні 1846 р. до товариства вступив геніальний поет Тарас Шевченко. Під його впливом сформувалася революційно-демокрагічна течія серед, яка була виразником ідеології антикріпосницького національно-визвольного руху народних мас України. Навколо Т. Шевченка гуртувалися М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, Г. Андрузький. Програма кирило-мефодіївців мала

багато спільного з думками декабристів, революційних демократів, зокрема В. Белінського, О. Герцена, прогресивними концепціями визначних діячів польського визвольного руху – А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Ющинського. Основні ідеї товариства були викладені в “Книзі буття українського народу” головним автором якої був Микола Костомаров, а шляхи і засоби досягнення мети – у “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”. Отже, криза феодально-кріпосницької системи та визрівання у її надрах капіталістичного ладу породили у 40-х рр. ХІХ ст. потребу у певних ідеях, суспільно-політичних поглядах.

Усіх кирило-мефодіївців згуртовувала ідея слов'янського об'єднання, що виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини – України і в подальшому набула конкретної політичної форми у вигляді слов'янської республіканської федерації. Товариство ставило своєю метою об'єднати усі слов'янські народи в єдину федеративну республіку. Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівність і братерство для українського та інших, насамперед слов'янських народів, що терпіли соціально-економічний, політичний і національній гніт, та, керуючись цим принципом, відкидало всі форми поневолення, виступало проти царизму й усієї системи самодержавного ладу, заперечувало кріпосне право, гноблення людини і народу. Програма кирило-мефодіївців мала багато спільного з думками декабристів, В. Г. Белінського, О. І. Герцена, прогресивними концепціями визначних діячів польського визвольного руху - А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Гощинського та ін.

Провідне місце у слов'янському об'єднанні відводилось Україні. У “Книзі Буття українського народу” говорилося: “І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа - ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Сербії, ні в Болгарії. І Україна буде не підлеглою Речі Посполитої в союзі Слов'янським”.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (приблизно 14 місяців, у 1847 р. члени товариства були заарештовані і покарані), але його ідеї справили великий вплив на подальший розвиток визвольних ідей в Україні. Діяльність товариства була першою спробою української інтелігенції перейти від суто культурницького до політичного етапу національного розвитку України.

Характеризуючи товариство, потрібно сказати, що на його політичну доктрину й ідеологію великий вплив мав **Тарас Шевченко** (1814-1861 рр.), який відіграв гігантську роль в розвитку національної самосвідомості українського народу. В своїх перших літературних творах він виступав, як народний вільнодумець, який виражає волю пригнічених мас. Знайомство з передовою суспільною думкою Росії дозволило Т.Г.Шевченко виробити достатньо стійку систему суспільно-політичних поглядів, проникнутих революційним демократизмом. Свідомим кінцевого переходу Т.Г.Шевченко на позиції революційного демократизму є поема “Гайдамаки”, де автор виступив проти соціального гніту і прославляє народне повстання.

Одне з центральних місць в політичних поглядах Т.Г.Шевченко займала проблема визволення селян. Він вважав, що справжнє визволення селян можливе тільки в результаті народної революції: З точки зору Т. Шевченка, “золотий вік” України все ще попереду, але його передумови були в минулому, є вони і в сьогоденні. Його ідеал – суспільство, звільнене від сил зла, від експлуатації людини людиною, від національної та політичної залежності. Реалізувати цей ідеал він вважав можливим тільки шляхом внутрішніх перетворень. Їх противники повинні бути усунуті від справ навіть засобами насильства. Останнє не обов’язкове, але можливе як страшна кара, свята помста, що чекає на тих, хто стає наперекір неминучому приходові світлого майбутнього.

Серед з видатних фігур в суспільному і політичному житті ХІХ століття, діячів громадських рухів значний внесок в історію політичної думки України належить **Михайлові Петровичу Драгоманову** (1841-1895 рр.) – талановитому публіцисту, історичу, літературознавцю, фольклористу, економісту, філософу.

Себе він називав соціалістом в західноєвропейському розумінні, вчення Маркса вважав придатним лише для розвинутих країн Західної Європи. Він був прибічником представлення політичної автономії і самоуправління всім слов'янським народам, в тому числі і українському, засуджував всяку диктатуру, так як будь-яке насилля веде до тиранії.

Політичні погляди М. Драгоманова знайшли найбільш повне відображення в проекті програми «Вольний Союз - Вільна Спілка», в якій обґрунтовувалися головні засади російського конституціоналізму. Найважливішими з них він вважав громадянські свободи і децентралізацію Росії. Децентралізація в свою чергу була основою для утвердження самоврядування (самоуправа громад, волостей, повітів, земель). Кожна самоуправа повинна мати внутрішню самостійність щодо інших самоуправ. Центральна влада зосереджувалася у земельному соборі як вищому законодавчому органі, що функціонував на засадах американського бікамералізму (двопалатності). Отже, держава, за М. Драгомановим, - це «вільна спілка» самоуправ, а центральна влада - лише орган координації між ними. Національне питання України М. Драгоманов розглядав у контексті забезпечення прав і свобод громадян та пов'язував його успіх з конституційними реформами в Росії. Український національний рух він висвітлював у такій послідовності: культурно-просвітницька діяльність з метою пробудження і розвитку національної свідомості та піднесення освітнього рівня народу; боротьба за політичну свободу, запровадження конституції; розв'язання соціальних проблем. У політиці М. Драгоманов відкидав принцип «мета виправдовує засоби», вважаючи, що для здійснення справедливих цілей потрібні високоморальні люди. Соціалізм він розумів як засіб утвердження соціальної справедливості, підвищення добробуту народу.

М. Драгоманов послідовно стверджував принцип демократизму не стільки поділом влади й парламентаризмом, скільки народним суверенітетом, первинністю влади народу над політичною владою, державою; акцентував увагу на правах людини, системі виборності й місцевого самоуправління. Під

правами людини він розумів недоторканість особи й житла, заборону тілесних покарань і страти, таємність листування, свободу вибору місця проживання й занять, недоторканість гідності, національності й національної мови у приватному та громадському житті, свободу слова, преси, театрів і навчання, зібрань, запитів і заяв знаками-малюнками, знаменами, процесіями без порушення громадського порядку й за дотримання безпеки громадян, свободу об'єднань і товариств тощо.

Політичні права М. Драгоманова включали в себе загальне виборче право, право виборців давати накази депутатам, гласне ведення всіх державних справ, необхідність урахувувати думку меншості, всіх національних меншин. Реалізація політичних прав і свобод неможлива без їх економічного забезпечення. Серед цих проблем він виділяє: полегшення тягаря військових повинностей, повернення всіх податків на потреби народу, безкоштовне початкове навчання дітей, обладнання притулків для сиріт, калік і старих людей, створення можливостей для викупу полів, вод, лісів, залізниць у власність держави, областей, волостей тощо. Отже, у М. Драгоманова політична свобода неможлива без конституції та її активного впливу на життя суспільства, без опосередкованості політичних відносин конституційно-правовими нормами.

Таким чином політичну програму М. Драгоманова було побудовано на п'яти провідних принципах. Це, по-перше, визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації соціально-економічного життя, створення конституційно-репрезентативної системи; по-друге, ідея вченого щодо еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ; по-третє, визнання вирішального значення за ідеєю культурництва, тобто думка про те, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами, і культура може стати основою для функціонування майбутньої республіканської держави; по-четверте, європоцентризм, тобто переконання, що історичний процес у Росії має пройти той самий політичний шлях, що і в країнах Західної Європи (учений називав

його парламентсько-земським варіантом, що замінить абсолютистську монархію); по-п'яте, ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальної умови перебудови царської імперії на автономічних засадах.

Одним із видатних представників політичної думки України був Іван Франко (1856-1916) - поет і публіцист, філософ, громадсько-політичний діяч. Автор близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць. У них глибоко відображається суспільно-політичне життя більш як 50-річного періоду історії не тільки українського, а й інших народів Європи. Вирішальний вплив на його політичні переконання, на світогляд у цілому мав Т. Шевченко. Великий інтерес виявляє І. Франко до марксизму. Ретельно ознайомився з «Капіталом» і навіть переклав українською мовою 24-й розділ. Поряд із цим І. Франко піддає гострій критиці низку марксистських положень, геніально передбачає негативні наслідки реалізації деяких постулатів марксизму, прагне до більш адекватного тлумачення сучасній йому дійсності, суспільного, в тому числі й політичного життя, до комплексного розв'язання важливих політичних питань, суспільного розвитку в цілому.

Погляди І. Франка на виникнення держави були близькими до марксистських. Зародження її він пов'язував із появою приватної власності й розшаруванням суспільства. Але стосовно сутності держави, її владних функцій у нього були своєрідні міркування. Найважливішою ознакою держави він вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства й тим самим позбавляє інших членів суспільства політичного права. І. Франко підкреслював, що всі експлуаторські держави з їх установами та правом були відчуженою від народу політичною силою, яка протистояла й протистоїть народіві, панує над ним.

Аналізуючи сучасний йому капіталістичний світ, він дійшов висновку, що тільки соціалізм може забезпечити кожному з народів свободу й соціальну справедливість, бо цей лад, на його думку, найвільніший і забезпечує народіві належний матеріальний достаток. Віддаючи данину Великій Французькій революції, яка проголосила гасла Свободи, Рівності й Братерства, І. Франко

каже, що ці гасла були «великим засівом і на дальшу будучність, засівом, котрий дозріє в пізнішій часі, коли ніякого капіталізму не буде на світі». Проте уявлення І. Франка про майбутнє «царство праці» відрізнялися від марксистських, хоч він і зазначав, що саме К. Маркс підніс теорію соціалізму до значення позитивної науки.

Ознаками соціалістичного суспільства мають бути співдружність людей праці, побудована на господарській рівності, встановлення повної громадянської й політичної свободи. Політична свобода - це відсутність політичного тиску згори на народ, відсутність держави як сили примусу, відсутність і управління згори, а сам народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам освічується й сам захищається. У майбутньому суспільстві мусить утвердитися справжнє народовладдя, реальна, а не формальна демократія. І. Франко підкреслював пріоритет безпосередньої демократії. Головний засіб здійснення народом своєї влади, на його погляд, це громади, що виконують усі функції управління суспільством: господарсько-економічну, культурно-освітню й судову. Не заперечував він і необхідності представницької демократії для розв'язання деяких важливих для всякого суспільства питань, її органи належить утворити на рівні вільного союзу громад, обранці яких сформуують єдиний представницький орган для розв'язання питань зовнішньої торгівлі, обміну, суду, оборони. Усі обранці підконтрольні громадам, які їх обрали. За соціалізму, вважав І. Франко, буде забезпечена свобода кожної людини, цінність якої визначатиметься її здібностями й корисною працею. Соціалістичне суспільство, за його переконанням, це дуже зорганізоване суспільство, де панує народний суверенітет. Велику увагу приділяв І. Франко розв'язанню національного питання у майбутньому суспільстві. Його глибоко хвилювала доля українського народу, розвиток його культури. Він закликав українську інтелігенцію сприяти формуванню української нації протистояти асиміляційним процесам і водночас активно, швидко засвоювати загальнолюдські культурні здобутки, «без яких сьогодні жодна нація і жодна

хоч і як сильна держава не може встоятися». Для нього майбутня Україна - це розвинена, висококультурна нація Європи.

У досягненні цієї мети І. Франко надавав великої ваги розвитку української культури: мережі шкіл, преси, що відстоює «стяг національності», національної мови, письменства, народної освіти. Особливо дбав він про національну мову: «Для успішного розвитку потрібні інституції національні і передусім національна мова, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу».

Разом з тим ця мета може бути досягнута з утіленням суспільного ідеалу, за який він бореться: досягнення Україною політичної самостійності. Саме виходячи з таких міркувань, І. Франко піддавав критиці марксизм, що поширився в Росії та в Україні, за недооцінку важливості національного питання, національного українського руху.

Вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї народності над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. Федералізм без зміни соціально-економічної бази суспільства, без утвердження демократичної рівності членів добровільного політичного об'єднання не буде корисним для народу. Згуртування майбутньої федерації І. Франко уявляв собі в такому порядку:

- 1) створення федерації в межах возз'єднаної України;
- 2) створення федерації в межах визволених народів Росії;
- 3) об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію;
- 4) оформлення всесвітньої федерації.

Виявляючи вкрай негативне ставлення до царизму, до бюрократично-поліцейського устрою Російської імперії, розглядаючи її як «темне царство», «тюрму народів», І. Франко разом із тим не поділяв русофобських поглядів, чітко відділяв російський народ від російського державного апарату, прогресивну російську культуру від реакційної.

3.2. Українська політична думка ХХ століття

Політична думка в Україні у ХХ ст. формувалася в умовах гострих класових протиріч, активізації революційно-визвольної боротьби. Ситуацію на початку ХХ століття загострила світова загальноекономічна криза та поразка Росії у війні з Японією у 1904-1905 роках, що призвело до революції 1905-1907 років, яка була придушена. У світі розпочалась перша світова війна (1914-1918 роки). Територія України опинилась під бойовими діями різних країн, які мали агресивні наміри та розкололи українські політичні сили по різні боки. Нову сторінку історії України відкрив 1917 рік. Перша світова війна привела до кризи двох імперій Російської та Австрійської. 27 лютого 1917 року у Росії перемогла революція. У Петрограді було утворено два нових органа влади – Тимчасовий уряд і Петроградська рада робітничих, солдатських депутатів. Микола другий зрікся престолу і передав владу Тимчасовому уряду. Таким чином Лютнева революція ліквідувала самодержавство. Росія стала демократичною республікою. Падіння самодержавства сприяло зростанню національно-визвольних процесів в Україні. Виникла можливість її самовизначення. 4 березня 1917 року представниками українських партій та громадських організацій була утворена Українська Центральна Рада, яка отримала підтримку Всеукраїнського військового та Всеукраїнського селянського з'їздів, оголосила про державне самовизначення українського народу. 10 червня 1917 року Центральна Рада прийняла Перший Універсал, який проголосив Україну автономією у складі Росії. 15 червня 1917 року було утворено Генеральний секретаріат, як виконавчий орган Центральної Ради. На основі переговорів між Центральною Радою і Тимчасовим урядом було прийнято Другий універсал про розширення Центральної Ради представниками національних меншин. 7 листопада 1917 року відбулась в Росії соціалістична революція. У цей день Українська Центральна Рада прийняла Третій Універсал, проголосивши утворення Українська Народної республіки як автономії у складі Російської республіки. Була проголосивши широка соціальна програма. Третій Універсал призначив Установчі збори, яким Центральна Рада повинна була

передати владу. За вимогами більшовиків значений з'їзд провели 4 грудня 1917 року. Але вони більшості не отримали. Тому провели альтернативний з'їзд в Харькові та створили Центральний виконавчий комітет рад України. Раднарком Центральної Ради визнав нову владу та для її підтримки вислав війська (60 тис.). Центральна Рада 22 січня 1918 року прийняла Четвертий Універсал, який проголошував УНР незалежною державою.

Визначне місце в історії української політичної науки посідає Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) - Голова Української Центральної Ради, історик, науковець, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, громадський та політичний діяч. У 1890 р. він закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Київського університету. У травні 1894 р. він захистив дисертацію та отримав ступінь магістра. Того ж року за рекомендацією Володимира Антоновича М. Грушевського призначили на посаду ординарного професора кафедри всесвітньої історії Львівського університету.

Він є автором десятитомної «Історії України-Руси», найбільшої історіографічної праці про український народ. Написана вона на основі документальних матеріалів архівів України, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини. Створення М. Грушевським фундаментальної історії України має не лише наукове, а й політичне значення, оскільки Україна тоді була розділена між австрійськими, польськими та російськими сусідами, реакційні кола яких узагалі не визнавали за українським народом права на існування як нації й права на власну мову та культуру. Творча спадщина М. Грушевського налічує понад 2 тис. бібліографічних видань. Він - академік Всеукраїнської академії наук. Діапазон його творчості досить широкий. Це, зокрема, історичні та соціологічні праці, створені ним в еміграції, коли він керував Українським соціологічним інститутом (заснував Український соціологічний інститут у Відні в 1919 році). За оригінальністю постановки й розв'язання проблем, пов'язаних з політичним життям суспільства, Грушевського цілком можна вважати не лише визначним політологом свого часу, а й видатним політиком.

Головним напрямом його політологічних досліджень була проблема національного самовизначення. Це поняття він формулював досить чітко. Цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку й самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й має достатні нахили та енергію розвитку. Центральним напрямом політологічних досліджень була, безперечно, проблема національного самовизначення. Ґрунтовні знання історії європейських народів і, насамперед, звичайно, України і Росії дозволили йому аргументовано говорити про об'єктивні закони та закономірності, яким підпорядковується політичне життя націй, народностей, етносів. Один з таких базових законів можна назвати законом суверенізації. Суть його М. Грушевський виклав досить виразно, що прагнення до національної самостійності у своїй глибинній основі не є наслідком чиєїсь суб'єктивності, особистої волі, а є об'єктивною логікою життя, викликаною об'єктивними потребами, необхідністю саморозвитку;

. На початку першої світової війни Грушевський приїхав до Києва. Влада була вороже настроєна до вченого - засилає його до Симбірська як українського сепаратиста і «мазепинця». Волю принесла Лютнева революція в Петрограді. 4 березня 1917 в Києві утворюється Українська Центральна Рада, головою якої заочно обрано Михайла Грушевського. Викликаний телеграмою, 12 березня він повертається з Москви до Києва. Центральна Рада діяла протягом 14 місяців. Після падіння Центральної Ради Грушевський деякий час (у лютому - березні 1919 року) перебував у Кам'янці-Подільському, де редагував газету «Голос Поділля», пізніше - у Празі, Відні, Женеві.

Колосальна ерудиція у сфері історії, літератури, мистецтва, гуманітарних наук загалом безумовно дала змогу вченому скласти своє розуміння суспільного прогресу та політичного розвитку. Політична програма М. Грушевського передбачала введення національно-територіальної автономії України в Російській федеративній республіці на демократичних засадах, що уможливило б також надійне забезпечення прав національних меншостей; широке самоуправління, розвиток будь-якої ініціативи людини і громадянина

щодо порозуміння різних національних і класових груп; повне забезпечення політичних, мовних, культурних, релігійних та інших прав національних меншостей на нових, автономних засадах; залишення на місцях усіх старих корисних працівників-професіоналів, прихильників свободи і демократії, які готові керуватися потребами нового життя українського народу; паралельно з об'єднанням і формуванням нових українських національних організацій розвиток процесу творення територіальних комітетів, куди б увійшли представники не тільки українського громадянства, а й національних меншостей; національно-територіальна автономія та федеративне забезпечення державного права України; організація нових повітів і губерній на основі природних зв'язків - географічних, економічних, комунікаційних, що сприятиме органічному творенню реального політичного поділу України. Така організація на місцях стане підґрунтям для організації крайової.

На початку 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради Україна проголошувалася самостійною, незалежною республікою. Проте й тоді Грушевський залишався на позиціях федералізму, щоправда, у ширшому його розумінні. Грушевський стверджував, що ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому - до федерації всього світу.

Від 1931 року академік Грушевський змушений був жити в Москві. Наприкінці 1934 року Грушевський відпочивав у одному з кисловодських санаторіїв і несподівано захворів на карбункул. Грушевський помер 25 листопада 1934 року. Похований на Байковому кладовищі Києва біля Вознесенської церкви.

Українська політична думка першої половини ХХ ст. була представлена працями М.Міхновського, В.Липинського, С.Дністрянського, Д.Донцова, С.Бандери, Я.Стецько та ін.

Доктрина українського консерватизму В.Липинського зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана гетьманом як символом української національної ідеї;
- особливий політичний режим влади – класократія – є протиположністю республіканській парламентській демократії;
- суть класократії полягає у пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;
- реалізація доктрини консерватизму детермінується поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму;
- в центрі доктрини є концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, оперта на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас.

Політичне кредо В.Липинського – “до української нації через українську державу”. Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

Д.Донцов увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології “інтегрального” (чинного) націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- ◆ вольовий принцип;
- ◆ постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- ◆ романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- ◆ синтез національного та інтернаціонального;
- ◆ необхідність виховання нової політичної еліти;
- ◆ орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

План викладу і засвоєння матеріалу

4.1. Політична влада як соціальне явище

4.2. Функціонування та легітимність політичної влади

4.1. Політична влада як соціальне явище

Серед центральних категорій політології, особливе місце займає поняття “влада”. Як вважають багато авторів саме це поняття є ключовим для розуміння природи політики і виділення політичних відносин із комплексу інших суспільних відносин. Характеризуючи феномен суспільних відносин, відомий американський вчений Т. Парсонс стверджував, що “влада займає в аналізі політичних систем таке ж місце, яке займають гроші в економічних системах”.

Така роль влади зумовлена тим, що будь-яка політика прямо або опосередковано пов’язана з організованою діяльністю по одержанню, розподілу та використанню влади. “Політика, - писав класик німецької політології М.Вебер, - є участь у владі або здійснення впливу на владу”. Такої ж думки дотримуються багато сучасних політологів, особливо американських. Навіть саму політологію вважають наукою про владу.

Незважаючи на високу освіченість, сутність влади її джерела, механізми впливу для більшості людей є малозрозумілими. Складність цього феномену зумовлена ще й тим, що це поняття вживається у досить різних значеннях.

Філософи кажуть про владу над об’єктивними законами суспільства, соціологи – про владу соціальну, економісти – про владу господарчу, батьки – про сімейну владу, богослови – про владу Бога, юристи – про державну владу, політологи – про політичну владу і т.д.

Що ж представляє собою феномен влади?

Влада - реальна здатність суб’єкта соціального життя здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів –

авторитету, права, насильства та інших засобів. Соціальна система влади представляє собою цілісність, до якої входять її підсистеми – політична, економічна, правова. У суспільному житті всі вони взаємопов’язані і втілюють волю певної спільності. У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада. Вона є засобом за допомогою якого здійснюється політичний вплив на суспільство. Використання політичною системою такого засобу залежить від рівня зрілості її елементів – держави, політичних партій, рухів, інших громадських об’єднань, правильності їхньої політичної стратегії у внутрішній і зовнішній політиці.

Існують різні філософські та політологічні концепції влади, серед них – біхевіористська, реляційна, теологічна, психологічна, марксистська та інші.

Біхевіористська концепція влади.

Англійське слово behavior, що перекладі означає “поведінку”. Політичний біхевіоризм зводиться до намагання маніпулювати поведінкою на рівні окремої людини заради стабільності політичної системи. Влада розглядається як вихідне начало, яким дотермінуються всі політичні дії особи. Виходячи з цього, окремлюються такі підходи до визначення влади:

- влада, як “воля до влади”. На цьому побудована “силова модель” політичного процесу.
- політичні відносини розглядаються як ринок влади. Відповідно до цього розробляється “ринкова модель” політичного процесу, за якою влада продається і купується за правилами ринку, де діють попит й пропозиція, прагнення до вигоди, конкуренція продавців і покупців.
- зв’язок ринку влади і влади держави. При такому підході держава розглядається як структура, що упорядковує владу, визначає правила політичної гри, приборкує ринкову стихію влади.
- політичний ринок як змагання суб’єктів влади. На цій основі будується “ігрова модель” політичного процесу. В її тлумаченні політичний світ розглядається як театр, поле гри, де успіх влади залежить від здібностей,

сили, гнучкості суб'єкта, здатності його перевтілюватися, наполягати та ін.

Найбільш видатними представниками біхевіоризму є Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Ж. Бюрдо, А. Лаксело, Ф. Гегель та інші.

Реляційна концепція влади.

Латинське слово *relatio* означає “донесення”. Влада постає як відносини між особами, які дають змогу одному індивіду або групі їх змінювати поведінку іншого індивіда або групи. Тут основна увага фокусується на рольових відносинах, підкреслюється асиметричність владних відносин між суб'єктом: об'єктом влади.

Реляціоністські трактування влади розглядаються у трьох основних варіантах теорій: теорії “опору”, теорії “обміну ресурсами”, теорії “розподілу зон впливу”.

Теорія “опору” основну увагу приділяє класифікації різних форм і ступенів опору в системі владних відносин, опору, підвладного тискові з боку суб'єкта влади.

Теорія “обміну ресурсами” за основу аналізу владних відносин бере нерівний розподіл ресурсів між володарями і підвладними. Прагнення підвладного до отримання певних благ зумовлює наявність влади у того, хто такі блага має. Отже, влада є функцією залежності індивіда від розподілу ресурсів.

Д. Ронг, автор теорії “розподілу зон впливу”, вважає, що в системі владних відносин особи постійно обмінюються ролями – володар влади та її об'єкт.

Основним поняттям системної концепції влади є політична система. Існує три підходи до визначення поняття:

Макропідхід – влада, як властивість або атрибут макросоціальних систем. Вона є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

Мезопідхід – влада на рівні конкретних систем – сім'ї, виробничих груп, організацій. Влада аналізується у співвіднесенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами;

Мікропідхід – влада як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи. Суб'єктом влади передусім особа, дії якої є визначальним у рамках певної соціальної системи.

Звернення до аналізу вертикального і горизонтального зрізів влади стверджується, що роль індивіда у суспільстві, в мікросистемі визначає його владу.

Психологічна концепція влади.

Витоки влади трактуються як такі, що кореняться у свідомості і підсвідомості людей, а прагнення до влади розглядається як вияв, сублімація пригніченого лібідо, що являє собою трансформоване відчуття переважно сексуального характеру або психічну енергію взагалі. Прагнення до влади і особливо оволодіння нею виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності. Психоаналітики акцентують увагу на таких механізмах, як командування і підкорення.

У роботі “Німецька ідеологія” К.Маркс і Ф.Енгельс навели поняття “соціальна влада” і визначили основні риси її: класовий характер у класовому суспільстві і відносини панування і підкорення; обумовленість соціального панування майновими відносинами. У наступних працях К. Маркс і Ф.Енгельс указували, що головне місце в системі соціальної влади посідає державна, політична влада.

Отже, вказані вище підходи до вивчення влади свідчать про великий інтерес у світі до проблеми влади, про надзвичайну складність її.

Особливості політичної влади:

1. Здатність, готовність суб'єкта влади виявити політичну волю.
2. Охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів.

Територія, населення у поєднанні їх із владою становлять складові ознаки держави. Політичний простір як територіальний характеризується тим, що в межах території влада повинна мати певні “кордони”. У правовій державі політична влада ні в якому разі не повинна поширюватися на приватні. Введення влади у необхідні кордони можливе, якщо суб’єкти влади володіють необхідною компетенцією і культурою. Наявність політичних організацій, через які суб’єкт політичного волевиявлення здійснює політичну діяльність.

Використання політичною системою такого засобу, як влада, залежить від рівня зрілості її елементів – держави, політичних партій, рухів, інших громадських об’єднань, правильності їхньої політичної стратегії у внутрішній і зовнішній політиці.

3. Осмислення політичного інтересу і політичних потреб.

4. Забезпечення соціального панування в суспільстві суб’єкта політичної влади.

Структура політичної влади включає наступні компоненти:

- Суб’єкта політичної влади;
- Об’єкта політичної влади;
- Засоби політичної влади;
- Процес владарювання;

Суб’єктами політичної влади виступають організації та установи, спільноти, особи які можуть і здатні впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою наявних засобів, ресурсів. Стійкість політичної влади досягається у процесі її інституалізації – заміни спонтанної й експериментальної поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється. У процесі інституалізації влади відбувається її деперсоналізація, тобто у суспільстві складається система норм і санкцій, які забезпечують владу не певної конкретної людини, а певної соціальної групи – династії, статусної групи, виборних осіб та ін. Саме інституалізація політичної влади покладена в основу появи політичних інститутів, таких,

наприклад, як інститут політичних партій, інститут парламентаризму, президентства, виборів тощо. Цей процес починається із виділення статусно-рольових груп, які покликані керувати життям суспільства. У родоплемінному суспільстві глава роду чи вождь племені був просто "першим серед рівних" – він виконував таку саму роботу, як і решта членів спільноти і тільки епізодично виконував управлінські функції. Ускладнення соціальної структури вимагало професійного заняття управлінською працею. Наприклад, Руська Правда – перший, датований 1016 р., давньоруський писаний звід норм світського права – фіксує саме виділення спеціальних статусних груп (як їх називали: служилих людей або княжих мужів), які безпосередньо брали участь в управлінні, судочинстві, зборі податків тощо.

Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів – волі, авторитету, права, насильства. Отже, влада – це елемент управління, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем. Успішність функціонування влади залежить від наявності та використання *різноманітних ресурсів* притаманних для влади: політичних, економічних, соціальних, культурних, силових, суб'єктних та ін.

Суб'єктні ресурси влади – наявність необхідних соціальних якостей: політична освіченість, компетентність, організованість, наявність політичної волі, вміння приймати рішення, рішучість, авторитет.

Політичні ресурси влади – наявність розвинених політичних партій, підготовлений апарат управління, політичні традиції та звичаї, наявність політичних лідерів, розвинена політична культура.

Економічні ресурси влади – розвинена матеріальна і технічна база суспільства, упорядкованість грошової системи, вигідне географічне положення, багатство корисних копалин, розвинена технологічна основа виробництва, кваліфікована робоча сила, зовнішньоекономічні зв'язки.

Соціальні ресурси влади – суспільство з високими показниками освіти, посадової упорядкованості, соціального забезпечення, медичного обслуговування.

Культурні ресурси влади – освіченість населення, темпи поширення знань, доступність освіти і культури, вплив засобів масової інформації.

Інформаційні ресурси влади – володіння світовою, регіональною та місцевою інформацією, розвиток електронної технології, засобів масової інформації.

Демографічні ресурси влади – фізично і розумово здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії.

Правові ресурси влади – наявність правових цінностей, розвинена система права, правова система, висока правова культура населення.

Силові ресурси влади – інститути силового впливу: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура, техніка, тюрми.

4.2. Функціонування та легітимність політичної влади

Основними ознаками політичної влади є: публічність; легальність; верховенство; суверенність; моноцентричність; різноманітність ресурсів примусу; легітимність.

Легітимність є важливою ознакою влади. Термін “легітимність” перекладають з французької мови як “законність” або “закономірність”. Це прийняття населенням влади, визнання ними згоди підпорядковуватися. Легітимна влада характеризується як правомірна і справедлива. Легітимність пов’язана з наявністю у влади авторитету. Кожна влада яка видає закони, навіть не популярні, та забезпечує їх здійснення є легальною. Одночасно вона може бути не легітимною, тобто не сприйматися народом, видавати закони на свій смак, і використовувати їх як засіб організованого насильства. В суспільстві може існувати не тільки легальна легітимна влада, але й нелегальна тіньова влада мафіозних структур. Тіньова влада – одно з проявів політичної влади,

відрізняється відсутністю публічного характеру дії суб'єкта влади по формуванню і здійсненню свої волі. У самому загальному вигляді це контроль діяльності офіційних керівників держави через секретні служби, неофіційні групи в правлячій еліті. Невидиме правління здійснюється на основі передачі інструкцій вищим державним органам від партій, різного роду асоціацій виникаючих на базі політичних структур, або поза ними, які ні є легальними але спроможними надавати домінуючий вплив на прийняття політичних рішень, здійснення контролю за змістом електорального вибору. Таким прикладом може служити діяльність мафіозних структур.

Великий вклад в теорію легітимності влади зробив М.Вебер. Він виділив три типи легітимності влади у залежності від мотивів підпорядкування.

1. *Традиційна легітимність*. Вона набувається завдяки звичаям підкоритися владі. Віри в непоколібімість і святенність здавна існуючих порядків. Традиційне панування відрізняється міцністю і характерно для монархії. Тому, як вважав М. Вебер, для стабільності демократії корисно збереження спадкового монарху, підкріплюючого авторитет держави багатовіковими традиціями.

2. *Харизматична легітимність* оснований на вірі в виключні якості, тобто харизму керівника, який обожнюється, створюється культ його особистості. Часто використовувався в період революційних перехідних часі. В цьому випадку свідомо культивується величчя особистості вождя маси. Яскравою харизмою володіли: Ленін, Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао Дзе Дун, Кім Ір Сен, Фідель Кастор та ін. Релігійно-політичні діячі М.Ганді, М. Лютер Кінг та ін. Відносно спокійні періоди розвитку суспільства не потрібно харизматичних діячів, для нього переважні раціонально-легальне лідерство.

3. *Легальна або раціонально-правова легітимність*. Її джерелом виступає раціонально – правовий інтерес, який побуджує людей підпорядковуватись рішенням уряду, сформульованого за загально прийнятим правилам, тобто на основі демократичних процедур. В такій державі підкорюються не волі керівника, а законами. Раціонально-правова легітимність

характерна для демократичних держав. Основана на довірі громадян до будови держави, а не до окремих лідерів.

Існують інші типи легітимності. Один з них ідеологічна легітимність, виправдання влади за допомогою ідеології. Ідеологічна легітимність цілеспрямована, вона може бути масовою (соціалістична, націоналістична). Легітимність влади поступово послаблюється якщо не підтримувати її реальною ефективністю. Ефективність влади це її результативність. Вона визначається ступінем виконання тих сподівань, які покладає на неї більшість населення більшість громадян.

Основними формами прояву та реалізації політичної влади є: панування; примус; управління; керівництво; організація; координація; контроль.

Політична влади в Україні має наступні особливості розвитку:

- посилення процесів демократизації політичної влади;
- зростання чинника легітимності влади як обов'язкової ознаки цивілізованої влади;
- становлення системи розподілу влади;
- посилення конфліктності між різними гілками влади;
- високі темпи бюрократизації апарату владних структур.

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

План викладу і засвоєння матеріалу:

5.1. Сутність, структура політичної системи суспільства

5.2. Функції та типологія політичних систем

5.1. Сутність, структура політичної системи суспільства

Політична система суспільства є центральною проблемою політології. Вона забезпечує реалізацію політичної влади та дає загальне цілісне уявлення про організацію і функціонування політичного життя у суспільстві. Ще геній НКФ Гегель відзначав, що "справжньою формою, в якій існує істина, може бути лише її наукова система". У науці система визначається як впорядкована сукупність взаємодіючих компонентів, яка виникає і функціонує для досягнення певної мети і володіє інтегративними якостями, що не властиві окремим компонентам, які її утворюють. Однією з найскладніших систем (або полісистемним комплексом) є суспільство. Як система воно функціонує і розвивається на основі саморегулювання (а не внаслідок діяльності якоїсь сили, що стоїть поза суспільством). Тому суспільство повинно мати спеціальну підсистему, призначену для саморегулювання. Нею якраз і є політична система, що перебуває у складних структурно-функціональних взаємозв'язках з іншими підсистемами: *економічною, соціальною, духовною*. Кожна з цих сфер виступає цілісною системою, що дає можливість для її аналізу застосовувати системний метод.

Поняття «система» запозичене з електроніки й кібернетики. Його «перенесення» в політичну науку здійснили американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, У. Мітчел. Це поняття, на їхню думку, є тією універсальною категорією наукового аналізу, яка охоплює всі типи дій та орієнтацій, всю сукупність взаємопов'язаних елементів, прийняття політичних рішень. Система дозволяє скласти уявлення про суспільство у вигляді абстрактної та спрощеної моделі,

допомагає виділити фактори, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкриває механізми узгодження інтересів різних соціальних груп населення що дозволяють зрозуміти мотиви й механізми здійснення владних дій держави.

Поняття «політична система» є одним із ключових у сучасній політології. Уперше його запровадив до наукового обігу в 1953 р. американський політолог Д. Істон. (Побудову першої теоретичної моделі політичної системи пов'язують з його працею *"Політична система"* (1953).) За вихідну модель для теоретичного аналізу політичного життя Д. Істон використав біологічні системи, чий життєві процеси взаємодіють один з одним та оточуючим середовищем. Система підлягає впливу середовища і сама активно впливає на нього для власного самозбереження і розвитку. Політичні ж системи, стверджує він, подібні до біологічних та існують в оточуючому середовищі, що у свою чергу складається з інших систем, у тому числі з екологічної, економічної, духовно-ідеологічної та ін.

За класичним визначенням Д. Істона, *політична система є сукупністю взаємодій, через які здійснюється авторитетний розподіл цінностей у суспільстві.* У системі є вхід і вихід. На вхід із навколишнього середовища надходять імпульси – вимоги та підтримка. На виході – політичні рішення та дії.

Політична система, на думку Д. Істона, – цілісна множина багатьох елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. Саме тому політика визначається Д. Істоном як процес винесення обов'язкових рішень і дій не лише з приводу реалізації цінностей та ідеалів, а й з приводу відновлення порушеної рівноваги в суспільній чи політичній системах. Політична система, на думку вченого, має свої межі, у яких політичні рішення даної системи обов'язкові та реально виконуються. Вплив навколишнього середовища на політичну систему Д. Істон називає введенням інформації у вигляді вимог та підтримки, що стимулюють систему. Введена інформація стає її частиною. Вплив політичної системи на довкілля відбувається через вихід інформації у

формі рішень та політичних дій. Це й є результат функціонування системи. Модель Д Істона дозволяє уявити положення та умови дії політичної системи, прогнозувати наслідки схвалених політичних рішень.

Моделі функціонування політичної системи були також розроблені Г. Алмондом, Т. Парсонсом, Г. Спіро, К. Кулчаром, А. Лопаткою та іншими західними вченими.

Аналіз політичної системи вимагає розкриття її сутності та структури. Сутність політичної системи полягає у визначенні її поняття та регламентації поведінки людей. Поняття «політична система» становить собою теоретичний інструмент який дозволяє виявляти й описувати системні властивості різних політичних явищ.

Політична система суспільства – це система взаємовідносин державних і недержавних соціальних інститутів у якій за допомогою встановлених норм і принципів реалізується політична влада та здійснюється управління суспільством.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави. У процесі еволюції державно-зорованого суспільства політична система стає більш складною та розгалуженою. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлений рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками. Структура представляє собою внутрішню організацію системи.

Структура політичної системи – сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент системи – політична влада, що зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях.

Політична влада - реальна здатність суб'єкта соціального життя здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів – авторитету, права, насильства та інших засобів з метою управління суспільством. Стійкість політичної влади досягається у процесі її

інституалізації – заміни спонтанної й експериментальної поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється.

Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів – волі, авторитету, права, насильства. Отже, влада – це елемент управління, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи складають: політичні відносини; держава; політичні партії, рухи; масові суспільні організації та об'єднання; групи тиску; засоби масової інформації; політичні принципи й норми; політична свідомість і культура.

Структуру політичної системи також можна розглядати як сукупність взаємодіючих підсистем:

- організаційна підсистема (інституціональна);
- нормативна підсистема;
- культурно-ідеологічна підсистема;
- інформаційно - комунікативна підсистема.

Найбільш стабільні політичні організації та установи даного суспільства, які здійснюють політичну владу утворюють політичну організацію суспільства. Вона включає до себе наступні елементи: держава; політичні партії, рухи; масові суспільні організації та об'єднання; групи тиску; засоби масової інформації. Політичні організації поділяються на три види:

- власне політичні організації (держава, політичні партії, політичні рухи);
- політизовані організації (народні рухи, профспілки);
- неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є *держава* з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. *Держава – це організація публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ та організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу за допомогою правових норм, використовуючи*

при необхідності спеціальні органи примусу. Будучи головним інститутом політичної системи, держава здійснює правління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством виконують *політичні партії* – певні групи людей, яких еднають спільні цілі та інтереси. Політична партія (від лат. *pars, partiz* – частина, група) – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти і здійснює практичну роботу для їх задоволення. Діяльність перших протопартій спочатку сприймалася як джерело кризи і "розколу" суспільства. Тому ставлення до них було переважно негативним. Наприклад, *Томас Гоббс* вважав головним завданням держави боротьбу проти партій як організацій, які є носіями злочинних намірів проти держави. Тільки поступово прийшло усвідомлення, що утворення політичних партій обумовлене соціальною диференціацією суспільства, його соціально-класовим розшаруванням — тому багатопартійність є природним станом для суспільства

Політична партія - це громадсько-політична та ідеологічна організація певних суспільних верств і груп, яка має достатньо чітку структуру й змагається за отримання, розподіл, використання, утримання політичної влади або в інший спосіб безпосередньо здійснює вплив на неї. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, що їх вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів.

Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють *суспільні організації та рухи.* Суспільні організації – це масові об'єднання громадян, створені на основі самоуправління і самодіяльності з метою захисту інтересів певних груп населення та об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами. Вони мають статут із

чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів. Соціальні організації — це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі.

Основні ознаки організації такі:

- утворюється в певний час, відповідно до чіткої постанови чи домовленості між людьми;
- у ній виробляються формально структуровані *взаємини* між людьми;
- організація має визначені *цілі* і завдання;
- розподіл обов'язків між членами;
- діяльність організації координується в рамках загальних зусиль;
- в організації відбувається управління матеріальними і людськими ресурсами.

Засоби масової інформації в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. Засоби масової інформації являють собою розгалужену мережу установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. У владному житті, для показу значимості, засоби масової інформації дуже часто називають четвертою владою.

Політичні принципи й норми формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей та завдань політичної системи. Закріплені в конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Сучасний рівень розвитку людської цивілізації з її інтеграційними тенденціями в області економіки, науки, техніки потребують справжньої, високої культури особистості. Без політичної культури, яка є частиною загальної культури, не можуть бути створені політичне і громадянське життя як в окремій державі, так і в світовому суспільстві.

Політична свідомість і політична культура, які теж є важливими елементами політичної системи складаються під впливом соціальної та політичної практики.

Політична свідомість – це сукупність політичних ідей, уявлень традицій, відображених у політичних документах, правових нормах. Політична свідомість – частина суспільної свідомості як і політична культура – частина загальної культури.

Політична культура – це сукупність політичних знань, цінностей, традицій, норм, та політична поведінка громадян. Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, політики держави. Значимість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади.

Політичні відносини складаються в суспільстві з приводу одержання та здійснення політичної влади. Вони класифікуються:

1) у залежності від соціальних суб'єктів — міжнародні; міжнаціональні; міждержавні.

2) за характером відносин між суб'єктом і об'єктом політики — відносини панування; підкорення.

3) за характером упорядкованості — координаційні; субординаційні.

4) у залежності від сфер політичної влади — законодавчі, виконавчі, судові;

5) за територіальною спрямованістю — у масштабах політичної системи однієї країни; у глобальному масштабі між політичними системами різних країн;

Специфіка політичних зв'язків визначається політичною діяльністю. Політична діяльність - це форм соціальної активності людей, яка спрямована на реалізацію їх політичних інтересів. Кінцевою метою всякої політичної діяльності є оволодіння та використання людьми державної влади для захисту

своїх життєвих інтересів. Основною формою політичною діяльністю є вибори, референдуми, мітинги, зібрання, пікети, страйки, тощо.

5.2. Функції та типологія політичних систем

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:

- визначення мети і завдань розвитку суспільства, вироблення програми його життєдіяльності;
- мобілізація ресурсів суспільства для досягнення поставлених завдань;
- інтеграція всіх елементів суспільства, підтримування його цілісності;
- обов'язковий для всіх громадян розподіл цінностей у суспільстві;
- легітимізація (політичної системи, офіційної політики і правових норм);
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність суспільства);
- агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- стабілізація політичного життя.

Крім загальних функцій політичної системи щодо середовища її існування, окремі компоненти політичної системи суспільства виконують і свої

специфічні функції. Також окремі функції політичної системи суспільства знаходять свою реалізацію протягом різних стадій її функціонування.

Поняття політичної системи суспільства являє собою високий рівень абстракції. Кожна країна має свою унікальну й неповторну політичну систему, специфіка якої зумовлена особливостями соціально - культурного, економічного і міжнародного середовища її існування, історичними традиціями розвитку самої політичної системи. Разом із тим порівняльний аналіз дозволяє класифікувати усю багатоманітність політичних систем за окремими типами.

У політології використовують різні типології політичних систем залежно від того, які критерії застосовано для їх класифікації.

За типологією Г. Алмонда, що виходить із критеріїв політичної культури та ролевої структури (характеру взаємодії між собою різних політичних інститутів), існує *чотири основні типи політичних систем*:

1) англо-американська (характерні риси – прагматизм, раціоналізм, основні цінності – свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека);

2) континентально-європейська (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами);

3) доіндустріальна (або частково індустріальну), що передбачає перехрещення різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень;

4) тоталітарна (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

Перші два типи є демократичними. За цією класифікацією, для англо-американського типу характерні однорідна політична культура та автономні політичні партії, групи захисту інтересів і засоби комунікації вона асоціюється із стабільністю, в той час як континентальний європейський тип з його подрібненою (сегментарною) політичною культурою і взаємною залежністю між партіями і групами – з нестабільністю.

Третій тип політичних систем характерний для країн, що розвиваються; його відзначають недемократичність, нестабільність, конфлікти між численними

соціальними групами, порізненими за етнічною і расовою приналежністю, мовою, кастою, релігією, регіоналізмом.

Тоталітарним політичним системам властиві однорідна політична культура, високий рівень інтеграції суспільства, чого однак досягнуто через насильство та придушення опозиції.

Поділ політичних систем на демократичні й недемократичні дуже поширений у сучасній політичній науці та політичній практиці. Основи такої типології базуються на використуванні двох критеріїв характеру політичного режиму і рівня розвитку громадянського суспільства. Поняття «політичний режим» характеризує засоби і методи виявлення політичної влади. Політичні режими, що переважно спираються на такий метод вияву політичної влади, як насильство, вважають недемократичними.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

ERROR! REFERENCE SOURCE NOT FOUND.

ERROR! REFERENCE SOURCE NOT FOUND.

Демократичний політичний режим базується на волевиявленні більшості через голосування, а в реалізації цієї волі спирається на закон.

Наступним поняттям, використаним для виявлення сутності цієї чи іншої політичної системи, є «громадянське суспільство», під яким розуміють автономну й безпосередньо не залежну від держави систему громадських інституцій, між особистісних та між групових відносин. Мова йде про такі інституції, як родина, церква, засоби масової інформації, інститути культури, професійна наукові та інші недержавні організацією об'єднання тощо. Через них люди виявляють і реалізують свої приватні інтереси і потреби. Громадянське суспільство є своєрідною мембраною, прикордонною сферою між політичною системою і громадським середовищем. Рівень розвитку громадянського суспільства визначає ступінь незалежності громадян від держави. Співвідношення між громадянським суспільством і державою є однією з найважливіших характеристик політичної системи. Визначивши характер політичного режиму й рівень розвитку громадянського суспільства у тій чи іншій країні, ми можемо з'ясувати сутність (визначити тип) конкретної політичної системи.

Демократична політична система базується на демократичному політичному режимі й розвиненому громадянському суспільстві. Громадянське суспільство обмежує державу, передаючи або розподіляючи з її інститутами частину своїх регулятивних функцій в економічній, соціальній і духовній

сферах громадського життя. Детальнішу характеристику демократичної політичної системи буде подано в одній із подальших тем курсу.

Недемократичні політичні системи часто позначають терміном «автократія» (від грецького *autokrateia* – самовладдя, самодержавство). Автократію розуміють як необмежену владу однієї особи або групи осіб. Із давнини аж до ХХ ст. автократія була домінуючою формою виявлення політичної влади. Тиранія у Давній Греції, диктатура й цезаристська імперія в Давньому Римі, деспотія на Сході, абсолютна монархія у середньовічній Європі – ось деякі історичні форми автократії.

У ХХ-ХХІ ст.ст. автократичні системи поділяють на авторитарні й тоталітарні. Ті й інші базуються на недемократичному політичному режимі. Принципова відмінність між ними полягає у ставленні до громадянського суспільства.

Для авторитарної політичної системи (авторитаризму) характерною є необмежена влада однієї людини (диктатора, монарха) або групи людей (політична партія, військова хунта та ін.), яка забороняє і придушує всіляку діяльність, що загрожує її позиціям. Безжальна (або надто жорстока) стосовно своїх суперників, авторитарна система доволі нейтрально ставиться до діяльності яка не загрожує її правлінню. Держава, як правило, не втручається у приватне життя людини; громадянське суспільство чи окремі його інститути зберігають відносну автономію.

На відміну від авторитаризму, тоталітарна політична система прагне контролю над усіма сферами громадського життя, втручається у приватне життя людини. Авторитаризм вимагає слухняності, тоталітаризм – покори й обожнювання. Характерною рисою тоталітарної системи є ідеологічний контроль. Громадський інститут, що здійснює ідеологічний контроль (політична партія, церква тощо), підкоряє собі державні структури, громадські організації засоби масової інформації

Тоталітаризм – це специфічний феномен ХХ ст., оскільки лише технологічні можливості індустріального суспільства дозволили здійснити

ефективний політичний та ідеологічний контроль над усіма сферами суспільства.

Політична система України, як і політичні системи більшості інших пострадянських країн, являє собою перехідну форму, для якої характерні здійснення демократичних перетворена подолання спадщини тоталітаризму в політичній, соціально-економічній та духовно-ідеологічній сферах. В Україні сформувалися і конституційне закріплені демократичні політичні інститути та форми виявлення політичної влади. Однак громадянському суспільству ще властиві певна нерозвиненість а також досі збережена залежність від державних структур. Для визначення політичних систем країн, що здійснюють перехід від комуністичного варіанту тоталітаризму до демократичного суспільства, часто використовують визначення «посткомуністичні політичні (суспільні) системи», або «посткомунізм».

Сформувалась політична система України. Під політичною системою України розуміють сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів і ідей, пов'язаних із формуванням і здійсненням влади та управління суспільством. Україна обрала демократичний тип політичної системи. Сьогодні у нашій державі відбувається активний процес становлення нового типу політичної системи, що відображається у формуванні системи органів місцевого самоврядування, запровадженні інституту президентсько - парламентської влади.

Політична система України характеризується як:

- відносно стабільна (на поверхні) система, яка спроможна легко трансформуватися в нестабільну в наслідок поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в т.ч. й в середині державного механізму;
- система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій;
- молода самостійна система, фактично не має достатньо ефективних сучасних традицій та досвіду самостійного функціонування;
- централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;

- перехідна від неправового до правового типу ;
- легітимна для більшості населення;
- миролюбна, неагресивна:

- система, яка поки що нездатна забезпечити зростання рівня й якості добробуту усіх основних верств населення, але яка зберігає елементи «соціальної держави»,

- світська (на відміну від релігійної чи атеїстичної);
- етатизована (одержавлена);
- система з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики;

Основними напрямками формування і розвитку нової політичної системи України є:

- побудова демократичної соціальної правової держави;
- утвердження громадянського суспільства;
- подальший розвиток й вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм;
- зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і особи;
- вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

В основі функціонування політичної системи лежить розбіжність особистого суспільного життя, тому основна задача політичної системи - регламентація діяльності та поведінки людей. В політичних системах незалежно від їх природи, існує безперервний поділ влади між її елементами, влада концентрується в руках організованої меншості. Суб'єкти політичної системи можуть переслідувати різні або протилежні цілі, що являються джерелом внутрішніх конфліктів. Ці конфлікти можуть усуватись шляхом згоди та насилля. Функціонування кожної політичної системи обумовлене наявністю тих чи інших відносин з іншими політичними системами. Сутність політичного образу життя суспільства характеризується як процес виробництва (відновлення) політичних зв'язків між людьми і елементами політичної системи. Специфіка політичних зв'язків визначається політичною діяльністю.

ТЕМА 6. ДЕРЖАВА ЯК БАЗОВИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

План викладу і засвоєння матеріалу:

- 6.1. Сутність, структура та функції держави.
- 6.2. Форми державного правління та державного устрою.
- 6.3. Політичні режими.

6.1. Сутність, структура та функції держави.

З давніх – давен суспільство намагалося впорядкувати своє життя. Одним із способів такого впорядкування та організації є держава. Завдяки державній організації суспільства воно досягло цивілізації, підпорядкувало собі сили природи, значно підвищило соціально-економічний рівень життя людей та розробило сучасні механізми здійснення політичної влади. Реалізація політичної влади здійснюється через політичну систему суспільства. Держава в політичній системі займає провідне місце, а її роль визначається основними принципами функціонування:

- наявністю та верховенством публічної влади;
- монопольне право на використання знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрми), які виконують функції державної влади;
- монопольним правом на збирання податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.
- всезагальність впливу на усіх людей, що мешкають на її території, в тому числі громадян інших держав
- збереженням єдності держави, що ґрунтується через досягнення згоди та відповідного зв'язку між соціальними силами суспільства (класами, групами, націями, політичними партіями тощо) за допомогою права і можливості здійснювати внутрішню й зовнішню політику від імені народу, через органічну взаємодію з громадянським суспільством загалом.

Держава є одним із найважливіших інститутів суспільства, центральним елементом його політичної системи. Вона володіє багатьма ознаками, властивими всім інститутам політичної системи суспільства. Одночасно виступає її базовим елементом та має свої специфічні властивості, що роблять її основою всієї політичної системи. Як політичний інститут держава виникає в період розпаду первісного суспільства. Але сам термін "держава" трактується у трьох значеннях:

- 1) як організація, що міститься на окремій території, об'єднує усіх членів суспільства. В такому розумінні цей термін використовується як синонім понять "суспільство", "країна", "вітчизна";
- 2) як відносини політичної влади – сукупність зв'язків між громадянами, суспільними організаціями й органами держави;
- 3) у вузькому розумінні як адміністративні органи влади та правові норми, що визначають їх функціонування.

На основі зазначеного можна запропонувати таке визначення держави.

Держава – це організація публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ, які здійснюють управління суспільством від імені народу за допомогою правових норм, забезпечують його цілісність і безпеку, використовуючи при необхідності спеціальні органи примусу. Держава виникла як результат структурних процесів які відбувалися в суспільстві, реагуючи на розвиток його потреб. Є різні теорії на походження держави.

Теологічна теорія, що пояснює походження держави Божою волею. Її представниками є ідеологи релігій Стародавнього Сходу, католицької церкви, ісламу. Звідси виводиться залежність держави від релігійних організацій та діячів, покора усіх перед державною владою. Особливого змісту божественне походження держави і влади набуло в теорії Ф. Аквінського. Усяка влада від бога, стверджував він. Держава є необхідність, її мета – загальне благо. Цей божественний закон вищий від природного. Тому церква – вище держави, її закони не повинні порушувати правителі. Сучасна католицька церква підтримує божественний генезис ідеї про

державу і принципи влади. Існує навіть політичний напрям – *клерикалізм*, який прагне до посилення впливу церкви на усі сфери життя та державу.

Патріархальна теорія. Держава – це результат розвитку сім'ї. Абсолютна влада правителя є продовженням влади батька у сім'ї. Держава виникла в процесі механічного об'єднання родів у племена, племен у ширші цілісні утворення, аж до держав, що стали розширеною формою патріархальної влади, яка здійснюється від імені всіх і для загального блага. Її представниками були Аристотель, англійський філософ Роберт Філмер (XIII ст.).

Теорія суспільного договору. У XVII і XVIII ст., в монархічно-абсолютистську добу в Європі виникли різні теорії суспільного договору походження держави. Розквіт договірної теорії набула в період розвитку капіталістичних відносин, її відстоювали англійські філософи Т. Гоббс і Дж. Локк та французький філософ Ж.-Ж. Руссо. Щоправда, такі погляди висував ще давньогрецький філософ Епікур. Сутність означеної теорії в тому, що держава виникає не з волі Бога, а створюється добровільно суспільним під опорою суверенних громадян з правителем за законами людського розуму. Вимоги розуму – це вимоги природного права громадян на життя, свободу, рівність, недоторканість майна тощо. Закон, влада зобов'язані задовольняти природне право людей, захищати їх. Заради цього громадяни надають правителю та уряду (державі) відповідні повноваження, добровільно зобов'язуючись підкорятися їх волі, закону.

Класова теорія, її основоположниками є К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони стверджували, що виникнення держави – це природничо-історичний, об'єктивний процес. Держава започатковується в пізній фазі общинно-племінного ладу і розвивається впродовж тривалого історичного періоду. Основними умовами її утворення (III–IV тис. до н. е.) були поява додаткового суспільного продукту внаслідок удосконалення продуктивних сил і виробничих відносин, виникнення майнової нерівності, розподілу праці, а також класів. Внаслідок цих процесів діяльність з управління суспільством

поступово трансформується у відносно самостійну функцію, яку здійснює пануючий клас. Цей клас (в антагоністичному суспільстві) за допомогою державного апарату («державної машини») тримає в покорі всі інші класи і верстви населення, завдяки володінню засобами виробництва, експлуатує їх. У соціалістичному, неантагоністичному суспільстві, на думку творців теорії, держава із знаряддя підкорення одних людей іншими перетворюється на знаряддя побудови нового, справедливого суспільства. За комунізму держава поступиться місцем комуністичному суспільному самоврядуванню.

Психологічна теорія (представники – Л.Петражицький, Дж.Фрезер та інші). Держава – це організація, яка утворилася для керівництва суспільством з боку визначних осіб. Це керівництво є необхідне, бо люди мають психологічну потребу у підпорядкуванні.

Теорія насильства (представники Л.Гумплович, Є.Дюрінг). Згідно цієї теорії, походження держави пояснюється актом насильства, завоювання одного народу іншим. З метою підкорення завойованих народів створюється держава як особливий апарат примусу.

Входячи з того, що держава є підсистемою політичної системи, вона має свою власну структуру. Основними структурними елементами держави є:

- органи державної влади, які поділяються на представницькі, як правило, законодавчі (парламент);
- органи державного управління, тобто виконавчо-розпорядчі (система міністерств, відомств, адміністративні установи на місцях);
- органи правосуддя, покликані забезпечити торжество законів у державі;
- контрольно-наглядові органи, до яких належать прокуратура, різноманітні контрольні відомства;
- органи охорони громадського порядку (міліція, поліція) та органи державної безпеки.
- збройні сили;

— надзвичайні органи, котрі можуть створюватись у відповідних ситуаціях.

Надзвичайні органи створюються в екстремальних умовах (війна, стихійне лихо) на певний час. Компетенція і повноваження надзвичайних органів зумовлюються конкретними цілями і завданнями, задля яких вони створюються. Складовою системи державних органів є виправні заклади тощо.

Сутність держави виявляється в її функціях, як основних напрямках діяльності. Загальноприйнятим є поділ їх на внутрішні та зовнішні.

Внутрішніми функціями держави є :

- економічна (господарська) функція – держава як організатор та координатор економічних процесів;
- соціальна функція – держава як організатор соціального забезпечення громадян;
- підтримка законності та правопорядку – держава гарантує стабільний порядок у суспільстві та захищає суспільний лад від дестабілізації;
- встановлення норм, дотримання яких є обов’язковим для усіх юридичних та фізичних осіб і покликане забезпечити функціональну стабільність суспільства;
- законодавча;
- культурно-виховна та наукова;
- функція узгодження інтересів різних соціальних груп та індивідів, розв’язання соціальних конфліктів;
- фіскальна функція – збір коштів у вигляді податків для утримання державного апарату та фінансування соціальної сфери.

Зовнішніми функціями держави є :

- функція оборони та національної безпеки;
- розвиток відносин співробітництва з іншими державами(дипломатична);
- інноваційна функція (використання інтелектуальних досягнень, технологій інших держав тощо);

— миротворча функція (забезпечення миру та безпеки в різних регіонах світу).

За часом виконання усі функції держави можна розділити на тимчасові та постійні. Якщо тимчасові функції здійснюються лише на певному етапі існування держави (наприклад, під час війни, надзвичайних ситуацій), то постійні функції реалізуються протягом усього часу існування держави.

Зміст функцій держави змінюється залежно від історичної епохи. Існують відмінності у їх тлумаченні залежно від політичних теорій.

6.2. Форми державного правління та державного устрою

Важливою характеристикою держави є “форма держави”. Поняття “форма держави” розкриває спосіб організації державної влади, структуру та функції державних органів. Воно означає форму державного правління, під якою розуміють порядок і структуру формування вищих органів держави та співвідношення їхніх повноважень (уряду і парламенту, президента і парламенту), форму державного устрою (йдеться про співвідношення між владою центральних, регіональних та муніципальних органів).

Під “державним правлінням” розуміється спосіб організації та здійснення державної влади. Традиційно виділяють такі форми державного правління, як монархія та республіка.

Монархія (від грец. єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Монархії поділяють на абсолютні, конституційні та теократичні.

Абсолютна монархія – характеризується повновладдям глави держави. Форма правління, за якою керівник держави (монарх) – головне джерело законодавчої, виконавчої влади (здійснюється залежним від нього апаратом). Він встановлює податки і розпоряджається державними фінансами (Саудівська

Аравія, Оман). У рабовласницьких і феодалних державах абсолютні монархії були близькими до необмеженої деспотії.

Конституційна монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі – уряду. Тут монарх є верховним носієм виконавчої влади, головою судової системи, формально призначає уряд, змінює міністрів, має право розпоряджатися військовими і політичними силами, видавати накази, скасовувати прийняті парламентом закони, розпускати парламент тощо. Однак фактично ці повноваження, як правило, належать уряду (Бельгія, Данія, Великобританія, Японія, Норвегія, Швеція, Малайзія, Бутан, ОАЕ). Залежно від ступеня обмеження влади монарха конституційні монархії поділяють на дуалістичні та парламентські.

Дуалістична монархія. Монарх володіє виконавчою владою і частково – законодавчою. Це – форма правління, за якої повноваження монарха обмежені у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові), але достатньо широкі у виконавчій владі. Монарх (глава держави) формує уряд, яким керує особисто або через призначеного прем'єр-міністра. Ця форма правління була характерна для буржуазних держав ХІХ ст. (Німеччина за Конституцією 1871 р., Японія за Конституцією 1889 р.). У даний час вона не існує.

Парламентська монархія. Монарх володіє законодавчою владою і частково виконавчою. Виникла в Англії, де законодавча влада зосереджена в парламенті, виконавча – в уряді на чолі з прем'єр-міністром. Монарх за цієї форми правління не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ, є символічною фігурою, носієм традицій країни. Абсолютна більшість сучасних монархій – парламентського типу (Великобританія, Данія, Швеція, Японія та інші).

Теократична монархія (з грец. – влада Бога) – форма держави, в якій політична і духовна влада зосереджена в руках церкви (Ватикан, Катар, Бахрейн).

Альтернативною формою правління для монархії є республіка. *Республіка* (з лат. – громадські справи) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом. Це прогресивніша порівняно з монархічною формою правління. Нині у світі існує 143 республіки (майже 3/4 від загального числа держав). Залежно від відповідальності уряду – перед президентом або парламентом – розрізняють три форми республіканського правління: президентську, парламентську і змішану.

Президентська форма правління. Запроваджена в США у 1789 р. За цієї форми главою держави і уряду є президент. Президент обирається народом, є главою держави і очолює виконавчу владу. Посади прем'єр-міністра немає. Членів уряду призначає президент, однак у деяких державах (наприклад, у США) ключових міністрів затверджує парламент. Уряд призначається президентом, підзвітний йому і не відповідальний перед парламентом. Парламент володіє усією повнотою законодавчої влади, незалежний від президента, який не правомочний розпускати парламент, однак має право «вето» – не погодитися з ухваленим парламентом певного закону. Широкі конституційні повноваження президента зумовлені широкою соціальною базою його обрання шляхом всезагальних виборів. Президент не несе відповідальності перед парламентом. Проте у разі порушення конституції країни, він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, але за дотримання особливої процедури – *імпичменту* (процедура обвинувачення вищих посадових осіб). Президент не має права розпустити законодавчий орган, а депутати парламенту не можуть вплинути на дострокове переобрання президента, окрім як через механізм імпичменту. Разом із президентом іде у відставку увесь уряд. Вважається, що ця форма правління відображає специфіку політичного розвитку сучасного суспільства, яке потребує сильної виконавчої, інтегруючої та координуючої влади. Нині президентська форма правління діє в США, Мексиці, Аргентині, Ірані, Швейцарії та інших країнах.

Парламентська форма правління. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) – фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набувають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають, як правило, парламентським шляхом. Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської республіки – Італія, Німеччина, Австралія, Ісландія, Ірландія та ін.

Змішана республіка. При змішаній формі правління в республіках центральні органи функціонують за парламентською схемою, президент обирається загальним голосуванням. Владні повноваження регулюються законодавством, за яким парламент є інстанцією відповідальності для президента і навпаки. У змішаній республіці розрізняють дві форми правління: президентсько-парламентську та парламентсько – президентську.

Президентсько-парламентська республіка.

За цієї форми правління президент обирається на всенародних виборах, є главою держави та очолює виконавчу владу, особисто пропонує прем'єр-міністра та склад уряду, який обов'язково повинен затверджуватися парламентом. Президентсько-парламентська республіка існує у Франції, Португалії, Фінляндії, Ісландії.

Поряд із президентом діють прем'єр-міністр і уряд, відповідальний перед парламентом та підконтрольний президентові. Президент може розпустити законодавчий орган після консультації з прем'єр-міністром і головами палат. Співвідношення між владними прерогативами президента і прем'єр-міністра залежить значною мірою від того, кого підтримує парламентська більшість.

Парламентсько – президентська республіка. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду з прем'єр-

міністром. Президент обирається на всенародних виборах, призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті.

Державний устрій – це поділ держави на певні складові частини та розподіл влади між ними і державою. Історично склалися три форми державного устрою : унітарна держава, федерація, конфедерація.

Унітарна держава. Принцип унітаризму означає таку побудову держави, за якої верховна суверенна влада повністю зосереджена в центрі, а складові держави (області, департаменти, воєводства, тощо) не мають ознак політико-державної самостійності, а є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існує єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Деякі унітарні держави (Італія, Португалія, Україна та інші) включають автономні утворення.

Федерація – це союзна держава, яка складається з державних утворень, які мають юридичну і, відповідно, політичну самостійність. Принцип федералізму полягає у розмежуванні сфер компетентності федеральної, центральної влади та влади суб'єктів федерації. Цей принцип передбачає договірність у прийнятті спільних рішень, рівне представництво в органах федеральної влади. Територія у політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається з об'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову та правову системи. Федеральні закони мають безумовний пріоритет над регіональними. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. У складі федерації може бути різна кількість суб'єктів : у США – 50, в Канаді – 10, у ФРН – 16, у Австралії – 10 і т.д. До компетенції центральної влади в федерації належить вирішення питань оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування, організацій структур і діяльності вищих органів влади.

Конфедерація – це союз суверенних держав, які створюються для досягнення конкретної спільної мети. Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав – членів конфедерацій, відсутність центральних органів влади, уніфікованого законодавства, єдиного громадянства, судової системи. Взаємини між суб'єктами конфедерацій ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні конкретних спільних проблем, конфедерація характеризується відсутністю єдиної податкової системи, фінанси центральних органів складається із внесків, а не з податкових відрахувань. Члени конфедерацій передають у компетенцію союзу вирішення обмеженої кількості питань, найчастіше – у сфері обороні, зовнішньої політики, транспорту, зв'язку.

Конфедераційна форма держави існувала у США (1776 - 1787), в Німеччині (1815 - 1867). Що стосується Швейцарської конфедерації, названої так ще у 13 ст., то фактично вона давно стала федерацією з сильною централізацією найважливіших функцій, хоча конституцією країни визначено, що кожний кантон є “федерально-суверенною державою” зі своїм урядом і конституцією.

Від федерацій та конфедерацій потрібно відрізнити регіональну або інші союзи держав, такі як співдружність Незалежних держав (СНД).

Є також і інші критерії типології держав. По відношенню до релігії держави можуть бути світськими і релігійними. Релігійні держави управляються, як правило, духовними особами. Панівна релігія є основою правління.

Важливою характеристикою держави є поняття “політичний режим”. Його застосовують щодо характеристики способів, форм, засобів й методів реалізації політичної влади, оцінювання сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може суттєво видозмінюватися.

6.3. Політичні режими

Політичний режим – система засобів і методів здійснення політичної влади; форма взаємодії державно-владних структур і населення. Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками:

- 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади;
- 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень;
- 3) відносинами між політичною владою та громадянами.

Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення. Політичний режим формується спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Існує багато класифікацій політичних режимів. Будь-яка класифікація є умовною, «чистих» і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікувати політичні режими почали на початку ХХ ст., але до 60-х років ХХ ст. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв їх на демократичні та недемократичні. Характеристики та особливості політичних режимів політологія вивчала впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на філософсько-політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого. Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на тоталітарні, авторитарні й демократичні.

Тоталітаризм. Цей термін запровадив Б. Муссоліні для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині. Теорія тоталітаризму склалася в 30-40-х роках ХХ ст. із появою фашизму та його різновидів.

Насильство за тоталітарного режиму є одним із головних засобів політичного управління. Він деформує ментальність, політичну культуру,

соціально-економічну стратифікацію населення, особисту й соціальну психологію, політичні відносини та внутрішні стосунки.

Тоталітаризм (з лат.- увесь, повний) - спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Передумовами виникнення та розвитку тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація). Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насадження уніфікованих побутових та загальнолюдських стандартів, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення до їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрі-психологічного ентузіазму, а також екстенсивно – за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. З тоталітаризмом пов'язаний султаністичний

політичний режим, який характеризують наявність верховного правителя за відсутності розмежування державної та приватної сфер; погляд представників влади на суспільство як на неподільну власність правителя, члени родини якого здебільшого обіймають провідні посади в державному та економічному управлінні; особлива ідеологія (найчастіше названа за ім'ям правителя); неформальний характер усіх державних відносин; клановість; відсутність реальної судової влади. У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Як типу політичного режиму тоталітаризму властиві такі риси:

- наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;
- загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення за для «світлого» майбутнього;
- ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;
- жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;
- концентрація влади в руках одного лідера чи партії;
- підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи: період воєнного комунізму 1917-1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921-1929 рр. (авторитарний режим); 1929-1956 рр. (тоталітарний режим), 1956-1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним). Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався за «горбачовської перебудови», коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму й закритості суспільства.

Авторитаризм - тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії. Характерно, що за авторитаризму існує і громадянське суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера. За цього політичного режиму в суспільстві можлива легальна опозиція, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова, головне - відкрито не виступати проти режиму. За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. А через поруйнованість репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні, а само суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів. Попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

Демократичний політичний режим.

Демократія виникла у Стародавній Греції для того, щоб позначити тогочасну політичну систему. Вона стала яскравою рисою політичного життя у Стародавніх Афінах. Термін «демократія» походить з давньогрецької мови і означає правління народу, обране народом, для народу. Однак, у Античності рабів і чужоземців не відносили до громадян — демосу, які складали досить

велику частину суспільства і не мали права голосу. Поняття «демократія» багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні «демократія» має тільки політичну спрямованість, а в широкому – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації.

Демократія обов'язково включає такі елементи:

- визнання народу джерелом влади, а значить і вищою інстанцією політичної відповідальності;
- вибори основних органів держави, їх підзвітність виборцям; – визнання фактичного рівноправ'я громадян, проголошення основних демократичних прав і свобод;
- легальний вираз плюралізму інтересів в суспільстві;
- поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову;
- рівність всіх громадян перед законом;
- можливість оцінки народом діяльності державної влади та дії на неї недержавними засобами. підпорядкування меншості більшості, захист прав меншості.

Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн: «Демократія - правління народу, обране народом, для народу». Основними ознаками демократичного політичного режиму є наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування; визначає правовий статус особистості та принцип рівності перед законом, а також принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Для демократії характерними є вільна діяльність політичних і громадських організацій, обов'язкова виборність органів влади, розмежування державної сфери та

сфери громадянського суспільства, економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише анти-людських ідеологій).

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму - визначати альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті. Сутнісними ознаками демократії є електоральні (з лат.- виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом. Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо. Модернізація - процес поступовий і багатогранний, її завданням є пошук нових парадигм з метою мобілізації суспільства.

Серед проблем утвердження демократії, пов'язаних з економікою і політикою, - відставання інфраструктури ринкової економіки від розвитку власності. Саме демократія мусить забезпечити легітимізацію ринку. Ринок і

капіталізм не можуть бути самодостатніми умовами утвердження демократії. Прикладом цього є піночетів-ський режим у Чилі. Співвідношення понять «лібералізм» і «демократія» теж неоднозначне. Лібералізм віддає перевагу волі людини перед рівністю, а демократія - рівності перед волею.

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. Вона є не лише технічним аспектом певних реформ, а й шкалою цінностей, системою життя, основні постулати якого - рівність і права людини. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

Конституція держави, що стала на шлях демократії, повинна виконувати три основні завдання:

- 1) фіксувати певну форму правління;
- 2) закріплювати й виражати згоду народу;
- 3) регламентувати повноваження урядових структур.

У посттоталітарних країнах демократичні державні інститути (органи різних гілок і рівнів влади й управління, політичні партії тощо) недостатньо інтегровані в суспільний організм. Тобто модель модернізації мусить бути оригінальною для кожної країни. Для пострадянських країн особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Важливими є стабілізація законодавства, легітимний розподіл функцій влади та формування сильного центру (як політичного, так і духовного), утвердження демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення тощо.

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

План викладу і засвоєння матеріалу:

- 7.1. Поняття, функції та типологія політичних партій
- 7.2. Сутність і типи партійних систем. Партійна система України
- 7.3. Політична опозиція як атрибут багатопартійності в Україні та інструмент демократії

7.1. Поняття, функції та типологія політичних партій

Одним із головних інститутів політичної системи є партії. Як суб'єкт формування лагодних відносин вони великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику боротьби за владу, політичну стабільність суспільства. Розвиток політичних партій, їхній громадянський статус і характер взаємодії з державою, ієрархія цих інститутів – найбільш суттєві критерії оцінки природи існуючого в країні політичного режиму. Це спеціальний інститут політичної системи, його функції тільки політичні. Актуальність теми обумовлена демократичним характером політичного життя та складними процесами становлення багатопартійності, необхідністю створення правового поля її існування.

Політичні партії є посередником між владою і суспільством, що реалізує між ними живий та зацікавлений діалог. Оскільки суспільство диференційоване, то йому властива різноманітність політичних інтересів різних соціальних груп. А це, в свою чергу, обумовлює політичний плюралізм і реальну багатопартійність суспільних систем. Будь-яка спроба встановити однопартійність в суспільному житті означає ліквідацію партійності взагалі а для суспільства - встановлення тоталітарного режиму.

Об'єктивний процес суспільного розвитку і його демократизація об'єктивно обумовлюють зростання ролі політичних партій. Вони необхідні для демократії, для політичного волевиявлення найширших народних мас та усіх

соціальних груп. Поняття політичної партії можна розкрити через виявлення її спільних та специфічних рис у порівнянні з політичними рухами, непартійними політичними організаціями, кланами, клітками тощо.

Політична партія - це громадсько-політична та ідеологічна організація певних суспільних верств і груп населення, яка має достатньо чітку структуру й змагається за отримання, розподіл, використання, утримання політичної влади або в інший спосіб безпосередньо здійснює вплив на неї. Відсутність будь-якої з наведених у даному визначенні ознак фактично перетворює партію на іншу за природою (тобто непартійну) інституцію.

Функціями політичних партій є:

- представництво інтересів певних соціальних верств і груп;
- соціальна інтеграція - розробка загальноприйнятої системи цінностей, а також мобілізація мас на підтримку цих цінностей;
- політична соціалізація - передавання традицій від одного покоління іншим, здійснення виховної діяльності;
- формування й добір кадрів;
- розробка та здійснення політичного курсу.

Як представляється, статус політичних партій обумовлюється наступними обставинами:

- 1) Мета партій – одержання та здійснення влади окремо або у складі коаліції.
- 2) Партії – організації, які об'єднують людей на різних рівнях політики – від місцевого до міжнародного.
- 3) Будь-яка партія – носій ідеології, особливого бачення світу людини.
- 4) Прагнення кожної партії забезпечити собі соціальну опору і підтримку.
- 5) Статус політичної партії, регулюються законодавством.
- 6) Місце і роль партій в політичній системі визначаються в конституціях і окремих законах. Так само визначається порядок їх реєстрації та діяльності.

7) Партії забезпечують політичний зв'язок між суспільством і державою, об'єднують політичні сили, генерують, виявляють політичні інтереси людей, забезпечують волевиявлення мас.

Типологія політичних партій.

Критерії типології політичних партій:

- 1). Теоретико-ідеологічне підґрунтя та політична платформа партії;
- 2). Соціальна база партії;
- 3). Специфіка генези (процесу виникнення) та організаційних структур партії;
- 4). Статус і роль партії у політичній системі та суспільстві в цілому.

1). *За теоретико-ідеологічним підґрунтям та політичною платформою партії розділяються:*

а). Залежно від ідеології:

- анархічні;
- комуністичні;
- соціалістичні;
- ліберальні;
- консервативні;
- традиціоналістські;
- фашистські тощо.

б). За ставленням до релігії та свободи совісті:

- релігійні партії, що будуються на релігійних цінностях;
- атеїстичні – відкрито й однозначно відкидають релігію;
- світські, які вважають, що ставлення до релігії – власна справа кожної людини і що це світоглядне питання не повинно стосуватися політичної платформи партії.

в). За ставленням до домінуючого у сучасному світі типу приватновласницьких суспільно-економічних відносин:

- ультраліві партії;

- ліві;
- ліво-центристські;
- центристські;
- правоцентристські;
- ультраправі (або при менш детальній класифікації – лише ліві, центристські та праві) політичні партії.

При цьому “найлівішими” вважаються ті партії, що виступають за застосування “радикальних” способів та методів боротьби з капіталізмом, а “найправішими” – ті, що готові вдаватися до жорстких (і жорстоких) способів та методів його захисту.

г). За політичною динамікою:

- партії із стабільною ідеологією та політичною програмою;
- досить швидко еволюціонуючі партії;
- схильні до сильних політичних коливань.

2). *За соціальною базою партії розділяються:*

а). За класовою належністю членів:

- класові партії (тобто партії певних соціальних класів, наприклад, буржуазії, робітничого класу, селянства тощо);
- партії тих чи інших прошарків конкретних класів;
- партії маргінальних верств суспільства (люмпенів);
- міжкласові.

б). За можливими обмеженнями членства, приналежністю до певної групи суспільства:

- етнічної, расової;
- регіональної, регіонально-культурної чи земляцької;
- статевої групи (наприклад, існують жіночі партії);
- вікової (зокрема, можуть існувати молодіжні партії або партії пенсіонерів);
- професійної групи;
- соціального класу або його верств тощо.

в). За обмеженнями національно-етнічного характеру на членство в партії або за фактичною перевагою серед членів партії представників певних етнічних груп населення виділяються партії, що представляють:

- національні меншини;
- основні етнічні групи;
- громадян без відносно до їх етнічної приналежності.

При здійсненні комплексної класифікації політичних партій, виходячи з особливостей їх соціальної бази, необхідно враховувати такі аспекти:

- а) хто входить до складу партії та на кого вона спирається у своїй діяльності;
- б) з якими соціальними групами пов'язані керівники партії;
- в) які соціальні кола мають найбільшу користь від її діяльності.

3). У залежності від специфіки генези (процесу виникнення) та організаційних структур партії розділяються:

а). За ступенем відкритості:

- кадрові, де встановлені досить жорсткі вимоги щодо членства (деякі з таких організацій можуть мати характер олігархічних або аристократичних елітарних об'єднань);
- масові – відкриті для всіх бажаючих приєднатися до партії (або до будь-кого з відповідної соціальної страти чи групи).

б). За припустимістю (або фактичною наявністю) фракцій:

- із суворою організаційною єдністю та недопущенням внутрішньої фракційності;
- із існуванням організаційно оформлених внутрішніх фракцій.

в). За ступенем демократичності принципів внутрішньопартійного життя:

- демократичні;
- недемократичні (автократичні, авторитарні).

г). За загальною чисельністю:

- малочисельні;
- масові.

Належність партії до першої чи другої категорії в межах цієї класифікації не завжди прямо відповідає конкретному виду партії за класифікацією їх на впливові та невпливові. Малочисельні партії іноді можуть бути дуже впливовими і навпаки.

д). За періодами внутрішнього циклу розвитку політичних структур можна виділяти партії, що перебувають на стадії:

- організаційного становлення;
- успішного розвитку своєї діяльності;
- застою;
- поступового згасання.

4). *За статусом і роллю партії у політичній системі та в суспільстві в цілому.*

а). За правовим статусом:

- а) легальні;
- б) напівлегальні;
- в) нелегальні.

б). За ставленням політичних сил до існуючої у країні суспільно-економічної та політичної системи:

- прогресивні – ті, що сприяють оновленню;
- консервативні – в цілому захищають усталений порядок, але в чомусь сприймають прогресивні перетворення;
- реакційні – активно протидіють таким змінам.

Вибір критеріїв прогресивності та реакційності повністю залежить від позиції інтерпретаторів суспільних явищ, і тому те, що для одних є безумовно прогресивним, для інших може мати прямо протилежне значення.

в). За характером впливу на існуючий тип суспільних відносин:

- революційні;

- реформістські;
- консервативно-стабілізаційні;
- контрреволюційні.

7.2. Сутність і типи партійних систем. Партійна система України

За сучасних умов партії, громадські об'єднання та рухи стають ключевими елементами демократії, рушійною силою процесів трансформаційних зрушень. Вони відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами “громадянського суспільства” та “правової держави”. Громадянське суспільство примушує об'єднатись громадян не тільки в громадські організації та рухи але і в політичні партії. Саме політичні партії та рухи відіграли провідну роль у переході від авторитарного до посткомуністичного управління після 1989 року у Східній та Центральній Європі. Таким чином взаємовідносини між державою і громадянським суспільством через партії формуються в певну систему, яка отримала назву партійної.

Партійна система – це сукупність політичних партій, зв'язки між ними, а також державою.

В сучасній політичній практиці на погляд авторів розрізняють три основних типи партійних систем:

- багатопартійні системи (Італія, Бельгія, Голландія Франція, Україна);
- двопартійні системи (Великобританія, США);
- система однопартійного домінування (Швеція, Японія, колишня СРСР).

Сучасна партійна система України визначається як перехідна від дрібнопартійності до більш стабільної і ефективної системи поляризованого плюралізму з лівокомуністичною і правокомуністичною опозицією та політичним центром, що об'єднує національно-демократичні та загально-демократичні партії, котрі представляють інтереси найбільш стабільних і

впливових соціальних груп. У становленні української багатопартійності виділяють три етапи.

Допартійний етап (з весни 1988 р. до весни 1990 р.).

На цьому етапі виникають політизовані й політичні організації, що своєю діяльністю підготували умови і дали поштовх процесові творення партій. Розпочався він зі створення в березні 1988 р. Української Гельсінської спілки (УГС), що заявила про необхідність побудови самостійної української держави. У тому ж році виникли Демократичний союз та Народна спілка сприяння перебудові. А в січні 1988 р. відбувся перший з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту. Політичне життя активізувалося після опублікування 16 лютого 1989 р. у газеті «Літературна Україна» проекту програми сприяння перебудові Народного Руху України (НРУ). У вересні 1989 р. в м. Києві відбувся установчий з'їзд НРУ як політизованого громадського об'єднання, у жовтні заявила про себе нечисленна, але надрадикальна Українська національна партія.

Етап початкової багатопартійності (кінець 1990 р. — до подій 19—24 серпня 1991).

Започаткував його установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову, що відбувся 24 лютого 1990 р. У квітні того ж року було засновано партію Державна самостійність України (ДСУ), Український християнсько-демократичний фронт реформувався в Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), Українська Гельсінська спілка — в Українську республіканську партію (УРП). У травні відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ), а через місяць заявила про себе Українська селянська демократична партія (УСДП) та Українська народно-демократична партія (УНДП). 1 липня 1990 р. в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної асамблеї (УМА), яку заснували партії та об'єднання національно-демократичного спрямування.

Восени 1990 р. політичний спектр України розширили Селянський Союз України, Народна партія України, Ліберально-демократична партія України.

У грудні 1990 р. члени КПРС, які утворювали демократичну платформу в тодішній КПУ, створили партію демократичного відродження України (ПДВУ), тоді ж відбувся установчий з'їзд Демократичної партії України (ДПУ).

Посткомуністичний етап (від серпневих подій 1991 р. до виборів до Верховної Ради України в березні 1994 р.).

Відзначається принципово новими політичними і соціально-економічними умовами. Після серпневих подій 1991 р. КПРС та її регіональне відділення в Україні КПУ були заборонені. 24 серпня 1991 р. було проголошено незалежність України, що уможливило демократичні перетворення в ній. Процес створення партій отримав нові можливості й стимули. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України (ЛПУ), у жовтні — установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї було створено Українську Національну Асамблею (УНА).

У 1992 р. в Києві було створено Українську консервативну республіканську партію (УКРП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). Внаслідок об'єднання Української національної та Української народно-демократичної партії утворилася Українська національна консервативна партія (УНКП). Активно виникали нові партії в 1993—1994 рр., серед яких Народний Рух України (НРУ), Комуністична партія України (КПУ). Багатопартійність в Україні стала фактом. Але партійне життя України характеризується нестабільністю і своєрідністю. Ситуація досить динамічна: утворюються нові партії, розпадаються існуючі, виникають несподівані блоки і коаліції. Правові основи діяльності партій в нашій країні закріплені в ст.36 Конституції України і Закони України “Про об'єднання громадян”.

Взагалі ж у становищі українських партій чимало спільного:

- у більшості з них відсутній свій електорат;
- спостерігається втрата інтересу громадян до всіх партій;

- вкрай слабкі ідеологічні засади;
- переживають розколи, скорочення лав, втрату впливу і авторитету;
- відірваність програмних гасел партій від повсякденних інтересів населення;
- спостерігається активне зрощення партій та їхнього апарату з бізнесом, часто

з тіньовим;

- відсутність сталого співробітництва партій в головному – побудові незалежної процвітаючої України.

7.3. Політична опозиція як атрибут багатопартійності в Україні та інструмент демократії

Демократія є суттєвим чинником сучасного світу, ознакою його політичної цивілізованості. Дієвим інструментом Демократії та її показником є політична опозиція, яка лише в демократичних умовах діє легально. У недемократичних країнах її діяльність перебуває під заборобою. Основою опозиції є діяльність партій і рухів, що змагаються за здобуття влади. Відсутність дієздатної опозиції в умовах демократії зазвичай спричинює зростання соціальної нестабільності або ж зумовлює політичну апатію мас. От чому настільки важливо, щоб у суспільстві, яке на шляху до демократії, діяла або перебувала на стадії становлення опозиція. Коли чинна влада вбачає в опозиції альтернативу собі, то намагається на неї якимось чином реагувати.

З історії відомо, що опозиція існувала в усі часи, але лише за умов демократії, вона діє легально та є її інструментом. Термін “опозиція” з латинської мови перекладається як “протиставлення”. У широкому розумінні - це протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, політики іншим. У вузькому розумінні, політична опозиція це невдоволення чинним політичним режимом. Політичний інститут - це регламентована чи нерегламентована чинним законодавством діяльність партій і рухів, що змагаються за здобуття влади. Функції опозиції в політичному процесі різноманітні й очевидні: це головний

канал висловлення соціального незадоволення станом речей, важливий чинник майбутніх змін і політичного оновлення суспільства. Критикуючи офіційний курс уряду, беручи участь у законотворчому процесі, опозиційна партія має змогу домагатися принципових поступок від адміністрації, що перебуває при владі, коригувати її політику, підтримувати в належному тонусі правлячу партію, надавати розвиткові країни необхідної динаміки, обмежувати зловживання владою, порушення громадянських і політичних свобод населення, перешкоджати зміщенню курсу уряду занадто вліво чи вправо від політичного центру, гарантувати підтримку соціальної стабільності, сприяти діалогу правлячої й опозиційної партій.

Опозиція і влада мають засвоїти цивілізовані правила відносин, керуватися у своїх взаєминах законом. Важливо зробити політику влади публічною, насамперед у визначенні стратегії розвитку країни в економічній, соціальній, науково-освітній та інших сферах. Опозиція може й повинна пропонувати свої погляди на стратегію країни, на перебіг економічних і політичних реформ, доводити населенню їх раціональність і, базуючись на цьому, боротися за представництво в законодавчій і виконавчій владі.

Розвиток політичної системи, яка враховує існування опозиції, конкуренції або змагання між урядом та його опонентами, – важливий аспект демократизації. У розвинутих країнах Заходу опозиція – один із повноправних політичних інститутів, невід’ємний механізм “стримувань і противаг”, на основі якого Українська опозиція заявила про себе на повний голос після вибуху “касетного скандалу” 28 листопада 2000 року. Але в українському суспільстві є своєрідна гра в опозицію. Деякі політичні сили оголошують себе напівопозицією, конструктивною, непримиренною, парламентською, позапарламентською опозицією. Нині позиціонують себе як опозиція, а вже завтра вони – друзі влади і т. інш. Основа таких опозицій – тимчасові розбіжності з кадрових питань, тривіальні суперечки з поточних питань, передвиборна тактика, коли лідери деяких партій з кон’юктурних міркувань видають себе за опозиціонерів. Загально відома практика, коли той чи інший державний діяч,

чиновник, якого звільнили з посади за зловживання владою, професійну нездатність чи за розкрадання, за одну ніч стає “опозиціонером” і оголошує, що його переслідують за опозиційні погляди. Політичні сили вдаються до інсценування опозиційності як процесу пошуку популярності на основі критики влади, процесу штучного “конструювання” політичного стилю, коли акцентують на зовнішніх ознаках, символах, імітують бурхливу діяльність з боротьби зі злочинністю, мафією, чиновництвом, бюрократією. Вони створюють фальшивий імідж, дуже далекий від реальності, щоб сформувати собі привабливий вигляд “борця за народне щастя”. Такі ролі неодноразово приміряли партії, рухи та особи. Вони навіть справляли враження на виборців і здобували винагороду у вигляді депутатських мандатів, посад.

На жаль, в Україні за десятиріччя було багато інсценувань, гри в опозицію. Подолати ці негативні явища, перейти до нормальної взаємодії влади й опозиції – одне з актуальних питань політичного розвитку України. Під опозицією розуміємо насамперед угруповання, що протистоїть державній владі з метою перебрати на себе її повноваження. Тобто опозиція протистоїть владі, а влада – опозиції. І це – закономірний перебіг політичного життя демократичної країни. Якщо опозиції нема – в країні диктатура. Її наявність – вагоме застереження від узурпації влади. Опозиція в теорії демократії є таким собі “оберегом” свобод, викривачем негараздів, провідником змін. Це важливий соціальний інститут, без якого суспільство деградує. Опозиція мусить спиратися лише на внутрішньодержавні сили, а не на зовнішню підтримку. Зовнішні сили – не обов’язково вороги, але вони не мають позитивного заряду, зокрема щодо нашої держави. Недосконалість українського законодавства у сфері політичної системи, нечітке окреслення владних функцій і повноважень значною мірою зумовлені конфліктністю політичного процесу в Україні, який, зі свого боку, концентрується і консервується в аспекті “війни юристів” щодо тлумачення прав. Підсумовуючи, зазначимо, що демократія, за одним із визначень, – це конкуренція, змагання, боротьба між владою й опозицією, аби влада усвідомлювала, що є політична та ідеологічна сила, готова замінити її, повести

суспільство далі.

ТЕМА 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

План викладу і засвоєння матеріалу:

8.1. Міжнародні відносини і зовнішня політика держави

8.2. Основні принципи і тенденції зовнішньополітичної діяльності в сучасному світі

8.1. Міжнародні відносини і зовнішня політика держави

Зовнішня політика держав – одна із сфер політичного життя суспільства. Її об'єктивна зумовленість породжена існуванням міжнародних відносин. Міжнародні відносини - це сукупність економічних, політичних, культурних, правових, ідеологічних, дипломатичних зв'язків і взаємовідносин між народами, державами і системами держав, економічними та політичними організаціями на міжнародній арені. Держава – це єдиний загальнонаціональний інститут, який уповноважений здійснювати зовнішню політику. Актуальність теми обумовлена наступними факторами :

по-перше, розділом політики на зовнішню і внутрішню ;

по-друге, завданнями розбудови сучасної міжнародної безпеки, де зовнішньої політики держав відводиться домінуюче місце;

по-третє, постійним зростанням ролі наддержавних інститутів, узгодження групових державних інтересів;

по-четверте, геополітичними змінами, які відбулися у світі. Перед зовнішньою політикою України виникло багато проблем пов'язаних з захистом національних інтересів на міжнародній арені.

Зовнішня політика – це сукупна цілеспрямована діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя.

Вона визначається як діяльність (мистецтво) по втіленню в життя (шляхом насильницького нав'язування або узгодження) групових державних інтересів. Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці як сукупності військових і дипломатичних, економічних і правових засобів намагається найбільш оптимально реалізувати свій національний інтерес. Поняття «національні інтереси» багатозначне. Воно має внутрішньополітичний та геополітичний аспекти. Внутрішньополітичний аспект національних інтересів полягає в забезпеченні політичної стабільності й утриманні влади правлячих сил або крім зазначених цілей — підвищенні життєвого рівня суспільної більшості. Ідеологічний аспект національних інтересів передбачає обґрунтування різноманітних ідеологічних версій трактування змісту цих інтересів. Геополітичний аспект національних інтересів передбачає збереження суверенітету і територіальної цілісності, а також свого місця і ролі в певному геополітичному просторі або поширення своїх впливів шляхом військової економічної та інформаційної експансії, забезпечення балансу сил через міжнародні політичні, правові й економічні інститути. Геополітичний аспект національних інтересів у різних національних держав буває різний. Наприклад, Росія намагається зберегти свої провідні позиції на всій території СНД, протистояти поширенню впливів НАТО і Заходу на Схід, а Україна — відстояти національний суверенітет та інтегруватися в євроатлантичні структури.

Основними суб'єктами світового політичного процесу є:

- 1) національні держави;
- 2) організації регіонального, міжрегіонального, міждержавного характеру, наприклад, Європейський Союз;

3) міжнародні урядові організації та їх органи, наприклад, Організація об'єднаних націй, Європейський парламент;

4) недержавні суспільно – політичні, громадські організації, наприклад, Міжнародна організація охорони здоров'я.

міжнародні організації ряд авторів класифікують таким чином(10):

- 1) за геополітичним простором — на всесвітні (МВФ, ООН) і регіональні (Рада Європи, Європейський Союз);
- 2) за рівнем суспільного розвитку — високорозвинуті (наприклад, США, Гонконг, Сінгапур, Канада і т. д.), середньорозвинуті (наприклад, країни Східної Європи і Латинської Америки) і низькорозвинуті (наприклад, країни СНД, Африки та ін.);
- 3) за ступенем інтегрованості — сильно інтегровані (наприклад, країни Європейського Союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури і прямують до єдиної валютної та митної систем згідно з Маахстріхтськими угодами) і слабо інтегровані (наприклад, країни СНД).

Світовий політичний процес має ряд цілей, зокрема: участь у міжнародному поділі праці, забезпечення міжнародного миру, спільний захист прав людини, спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу (екологічної, демографічної, продовольчої, охорони і раціонального використання природних ресурсів, відвернення термоядерної війни, гонки озброєнь та забезпечення ненасильницького миру, подолання низького рівня розвитку багатьох країн світу, раціональне освоєння світового океану та космосу) та інш. Термін «геополітика» в його первісному значенні (згідно з теоретичними розробками засновника цього напрямку шведського вченого Р. Челлена і німецького дослідника Ф. Ратцеля, а

також американських вчених Х. Маккіндера і А. Мехена) трактується як вчення про державу, що прагне до розширення свого географічного і територіального простору. В сучасному розумінні цей термін трактується як наука і політика щодо вивчення міжнародних структур і механізмів їх взаємодії, закономірностей і тенденцій світового розвитку, а також використання її досягнень у практичній політиці національних держав, міжнародних союзів і блоків для забезпечення реалізації своїх геостратегічних і національних інтересів, збереження миру і забезпечення стабільності.

Існує чотири основні форми зовнішньої політики:

1. *Пасивна* – означає відмову від частини суверенітету на користь інших держав
2. *Активна* - характеризується пошуками рівноваги між зовнішньою і внутрішньою політикою
3. *Агресивна* – для неї характерна постановка експансійних цілей, втручання у зовнішню і внутрішню політику інших держав
4. *Консервативна* – притаманна енергійна, навіть дещо агресивна політика, націлена на захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Зовнішня політика здійснюється на таких рівнях, як :

- Глобальний (загальнопланетарний);
- Регіональний (європейський, африканський та інш.);
- Локальний (східноєвропейський, балканський та інш.).

З точки зору ступеня напруженості зовнішньої політики можна говорити про її стан :

- Стабільності;
- Суперництва;

- Ворожнечі;
- Довіри;
- Співробітництва;
- війни та інш.

При реалізації завдань міжнародної політики держава здійснює ряд функцій, зокрема,

- оборонну,
- регулятивну,
- інформаційно-представницьку,
- інтегративну.

Реалізація *оборонної функції* спрямована на запобігання загрози для держави і пошуки мирного врегулювання проблем.

Регулятивна функція полягає у необхідності дотримання суб'єктами міжнародних відносин, закріплених міжнародними нормативно-правовими актами норм, принципів, традицій міжнародного спілкування.

Інформаційно-представницька функція реалізується у діяльності офіційних органів, які представляють позицію уряду своєї держави на міжнародній арені, а також інформують керівні органи держави про діяльність і наміри урядів інших держав.

Інтегративна функція полягає у тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування міжнародного співтовариства, міжнародний правопорядок.

При реалізації міжнародної політики держави використовують політичні, економічні, воєнні та ідеологічні засоби.

Політичні засоби відіграють найважливішу роль, зокрема це дипломатія.

Серед *ідеологічних засобів* міжнародної політики перш за все виділяють засоби впливу на світову громадськість шляхом зовнішньої політичної пропаганди та розвитку культурних зв'язків між державами.

Основними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт. Співпраця здійснюється через участь у різних міжнародних організаційних структурах, двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво. Найперспективнішою є співпраця, що адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин і називається стратегічним партнерством. Стратегічне партнерство передбачає найбільш масштабний і взаємовигідний спосіб взаємодії у різноманітних сферах суспільного життя. Суперництво передбачає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво має місце як серед країн, які перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так і відносинах конфронтації. Конфлікти на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або груп держав. Вони можуть виражатися через денонсацію договорів, розрив дипломатичних стосунків, економічну блокаду, провокування внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів, громадянської і світової воєн.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох основних принципах: сили і права. Принцип сили незалежно від зміни співвідношення у його структурі тих чи інших елементів залишається найважливішим чинником геополітики.

Принцип сили в геополітичному значенні означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси,

поширювати свої впливи, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному та інтелектуальному розвитку. До сказаного слід додати, що принцип сили в геополітичних концепціях початку ХХ ст. і періоду холодної війни мав дещо інше трактування, ніж у сучасному розумінні. Його величина, згідно з цими концепціями, залежала від: контролю держави над морськими просторами, контролю над хартлендом (середня земля — Євразія); ядерної зброї як засобу загрози і превентивного удару і засобу стримування агресора. На сьогоднішньому етапі світового розвитку провідною є та держава, сила якої перевалено вимірюється економічним, технологічним, інформаційним та інтелектуальним потенціалом. До вимірів сили на міжнародній арені відносять:

1) геополітичне становище, яке включає рельєф і клімат, територіальний простір, його сконсолідованість, що виражається у наявності сучасних комунікацій (автомобільних, залізничних, річкових, морських і авіаційних); розташування у певному культурному і геополітичному ареалі (тобто у сфері впливів країн з точки зору їх геополітичної ваги і культурного розвитку);

2) населення, його кількість, вікова структура, природний приріст, освітній рівень, фахова підготовка тощо;

3) природні ресурси — ґрунти, води, флора і фауна, корисні копалини, а також високотехнологічні й екологічно безпечні засоби природовикористання і природозбереження;

4) економічний розвиток, що передбачає наявність сучасних постіндустріальних галузей, експорт технологій, кількість

розміщення своїх підприємств за кордоном, високоосвічені менеджерські кадри;

5) соціально-культурний рівень — передбачає ефективну систему охорони здоров'я та екологічної безпеки, освіти й науки, а також вирівнювання соціальної стратифікації;

6) військова могутність, що виявляється в оснащеності високотехнологічними озброєннями і тактичній грамотності збройних сил, високорозвинутому ВПК. При цьому слід сказати, що цей елемент не є вирішальним у силовому вимірі сучасного світу. Німеччина і Японія не є достатньо сильними у військовому відношенні, зате вони — члени Великої сімки;

7) політичний режим, який забезпечує сприятливі або несприятливі умови для цивілізованого розвитку суспільства;

8) дипломатія, сутність якої полягає в знаходженні ефективного інструментарію для проведення зовнішньої політики держави, створення сприятливих інформаційних та ідеологічних умов для піднесення престижу держави;

9) національний характер, який виражається у таких ознаках, як ставлення до праці, підприємницька активність, правова і моральна нормативність. Національний характер як сукупність рис колективної психіки має вирішальне значення в кризових для суспільства ситуаціях;

10) міжнародний імідж держави, що виражається у сприйнятті держави на міжнародній арені, її миролюбивому чи агресивному характері, внутрішній стабільності, здатності відігравати певну роль у балансі геополітичних інтересів розвинутих держав, спроможності

швидко трансформуватися відповідно до модерністських тенденцій світового розвитку. Отже, сила держави у міжнародних відносинах не є постійною величиною. Вона змінюється у часі, і відповідно; змінюються пріоритети щодо трактування і реального значення названих елементів.

Принцип права передбачає, що національна держава у міжнародних відносинах має спиратися не тільки на свою силу, але дотримуватися норм міжнародного порядку. Так, сильна держава США без згоди Ради Безпеки не могла розіпочати військових дій проти агресії Іраку в Кувейті, або, наприклад, відносно слабкі держави, такі як Люксембург, Ісландія, цивілізовано розвиваються завдяки існуючому міжнародному порядку. Україна також не стала жертвою агресії не стільки завдяки силі, скільки завдяки існуючому міжнародному порядку. Сьогоднішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих в статуті ООН, документах Гельсінського Заключного акту, Паризької хартії для нової Європи, а також документів засідань Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Сутність цього порядку виражається в таких принципах:

- повага до державного суверенітету і суверенної рівності;
- незастосування сили чи погрози силою;
- непорушності кордонів і територіальної цілісності держави;
- мирного врегулювання спорів;
- повага прав і свобод людини;
- право націй на самовизначення;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань;

— невтручання у внутрішні справи.

Стабільний міжнародний порядок передбачає оптимальне поєднання принципу права і принципу сили або балансу сил. Баланс сил забезпечується здатністю держави або союзу держав протистояти своїм противникам, їх агресивним намірам. Україна після проголошення незалежності стала активним суб'єктом міжнародної політики. Основні засади зовнішньої політики України сформульовано в таких документах, як Декларація про державний суверенітет і «Основні напрями зовнішньої політики України», Конституція України, Концепція національної безпеки. В цих документах підкреслюється, що зовнішня політична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємного співробітництва з різними державами за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

8.2. Основні принципи і тенденції зовнішньополітичної діяльності в сучасному світі

Міжнародне право – це сукупність норм і принципів які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в рамках окремих груп або на двосторонніх засадах. Норми міжнародного права “пов’язують” між собою держави. Відповідно до взятих ними зобов’язань уряди вживають, заходи для того, щоб їхнє внутрішнє законодавство відповідало угодам і договорам, в яких вони беруть участь.

Принципи міжнародної політики і міжнародного права мають вищу юридичну силу в порівнянні з іншими нормами міжнародного права та

зобов'язаннями за міжнародними угодами. Це фундаментальні норми міжнародного права, які відбивають сутнісний зміст міжнародних відносин. Вони закріплюють засади сучасних систем міжнародних відносин і міжнародного права, сприяють нормальному функціонуванню й розвитку цих систем.

Своє буквальне втілення принципи міжнародної політики отримують у міждержавних угодах. Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані найперші принципи міжнародного права й передбачені заходи для їх дотримання, є Статут Організації Об'єднаних Націй, що його прийняли 1945 року 50 держав – засновників ООН.

Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладені також у “Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до статуту ООН ” (1970 рік). Затвердженню сучасних принципів у практиці міжнародного спілкування сприяли й такі документи Генеральної асамблеї ООН, як “ Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам” (1960 рік), “ Декларація про недопустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав” (1981 рік) та інші. Істотну роль у розвитку головних принципів, у наповненні їх новим змістом відіграв Заключний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі 1975 року. Важливу роль у конкретизації та визначенні процедур здійснення міжнародних принципів відіграють двосторонні угоди держав про співпрацю.

До головних принципів сучасного міжнародного права належать принципи держав-членів ООН: мирного співіснування, суверенної рівності держав, рівноправ'я народів та їхнього права самостійно визначати свою долю, незастосування сили або загрози силою, в міжнародних відносинах, не порушення державних кордонів територіальної цілісності держав, мирного врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи держав, сумлінного виконання зобов'язань по міжнародному праву та угодах, всезагального поважання прав людини й головних свобод.

В системі сучасного міжнародного права центральне місце належить принципу мирного співіснування. В світі затвердилося визначення того, що сьогодні міжнародне право може бути ефективним тільки як право мирного співіснування. В ньому втілені найперші загальнолюдські цінності – мир і співпраця. Головна ідея цього принципу полягає в тому, що держави зобов'язані підтримувати міжнародний мир, ґрунтований на загальновизнаних засадах міжнародних відносин, виявляти толерантність одна до одної, розвивати співробітництво між собою без огляду на залежність до різних політичних, економічних і соціальних систем та рівень їхнього розвитку. Цей принцип проголошує право народів жити у безпечному, справедливому і демократичному світі, задає нормативну модель світового порядку, в якому не повинно бути місця насильству й пригноблення народів у будь якій формі.

На засадах мирного співіснування, мають бути мир, правопорядок, безпека всіх держав незалежно від їхніх соціально-політичних ознак, поважне ставлення до інтересів інших держав, право на розвиток, співпраця.

З принципом мирного співіснування безпосередньо пов'язаний принцип незастосування сили або загрози силою у міжнародних відносинах. Міжнародне право аж до середини ХХ сторіччя визнавало право держав на війну. Відповідно до нього будь яка держава могла застосувати силовий, військовий засіб розв'язання будь якої суперечки з іншою державою. У теорії й на практиці панувала “державна” (“традиціоналістська”) концепція міжнародних відносин, взаємовідносин великих держав які визначали стан світового політичного порядку. В першій половині ХХ ст. окремі держави неодноразово здійснювали спроби у двосторонньому порядку проголосити відмову від застосування сили. Але відповідний принцип як всезагальна вимога був зафіксований тільки у Статуті ООН: “Всі члени ООН утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою та її застосування як проти територіальної недоторканості й політичної незалежності будь якої держави, так і якимсь іншим чином”.

Сьогодні співвідношення сил у світі вже не вимірюють самою тільки військовою могутністю країн, зросло значення політичних, економічних та ідеологічних чинників міжнародної взаємодії. Стало цілком очевидно, що гонка озброєнь за умов сучасного науково-технічного прогресу неодмінно призведе до тотальної загибелі людства.

Статут ООН визнає правомірність застосування сили тільки у двох випадках: з метою самооборони, якщо відбувся збройний напад на державу (стаття 51) і за рішенням ради безпеки ООН у випадку загрози миру, будь якого порушення миру та акту агресії (статті 39 та 42). Саме в такому порядку міжнародне співтовариство застосувало силу стосовно Іраку під час його агресії проти Кувейту 1992 року. Цей принцип вимагає від держав утримуватись від застосування сили першими, від пропаганди агресії та війни. Агресивну війну оголошено міжнародним злочином, який тягне міжнародну правову відповідальність держав і міжнародну кримінальну відповідальність осіб.

Одну з найважливіших ідей сучасного міжнародного права – взаємодію рівноправних держав відбиває принцип суверенної рівності держав. Домовлятися можуть тільки рівні. Коли ж у взаємовідносинах та позиціях держав немає рівності, то ці відносини ґрунтуються не на угодах, а на відвертому чи прихованому підпорядкуванні. Ось чому в Декларації про принципи міжнародного права 1970 року проголошено, що всі держави є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від розбіжностей економічного, соціального, політичного чи іншого характеру між ними, що для всіх держав існує однаковий обов'язок виконувати повністю і сумлінно їхні міжнародні зобов'язання й жити в мирі з іншими державами, що всі держави мають бути рівною мірою зацікавлені у розв'язанні загальнолюдських проблем, у створенні всеосяжної системи міжнародної безпеки, колективної відповідальності держав перед людством.

Принцип непорушності державних кордонів полягає у міжнародно-правовому визначенні існуючих кордонів держав, у відмові від будь яких зазіхань на ці кордони. Цей принцип є підставою для заперечення

територіальної експансії у будь якій формі. Його значення стає зрозумілим, коли згадати, що у минулому прагнення до захоплення чужих територій, до перекроювання державних кордонів, зазіхання на чужі землі, війни між державами вважалися правомірними елементами державної політики.

Проблема кордонів особливо значима для європейського континенту. Ось чому учасники наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975 року) у Декларації принципів заключного акту зазначили: “Держави учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так само і кордони всіх держав в Європі, і через це вони будуть утримуватись зараз і в майбутньому від будь яких зазіхань на ці кордони”.

Принцип територіальної цілісності покликаний виключити насильницьке загарбання або зміну приналежності іноземних територій або запобігання їм шкоди.

У Статуті ООН принцип мирного врегулювання суперечок сформульований так: “Усі члени Організації Об’єднаних Націй розв’язують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку і справедливість”.

Формування принципу невтручання належить ще добі буржуазних революцій. Воно відбувалось в протиставленні з прагненням деяких держав піднести втручання у внутрішні справи до рівня правила міжнародного спілкування. Статут ООН покладає на всі держави та на інших суб’єктів міжнародного права зобов’язання не втручатися безпосередньо чи опосередковано хоч би то з яких причин у справи, які належать до внутрішньої компетенції якоїсь іншої держави.

Сучасну добу характеризує утвердження принципу поваги прав людини, як одного з головних принципів міжнародного права, хоча саме поняття “права людини” було запроваджено в політичне життя ще у XVIII ст. У сучасну епоху цей принцип містить універсальне для всіх держав міжнародно-правове зобов’язання поважати й дотримуватись права та свободи людини незалежно від раси, статі, мови, релігії тощо.

Перелічені принципи сучасного міжнародного життя представляють собою життєвий імператив, вимогу, яка зумовлює подальше існування людства, Їх дотримання при здійсненні міжнародних, міждержавних взаємовідносин дає можливість вилучення війни з життя суспільства.

Україна як суб'єкт міжнародних відносин зарекомендувала себе як миролюбна, без'ядерна, позаблокова держава з чіткими зовнішньополітичними орієнтирами на зміцнення міжнародної безпеки, інтеграцію в міжнародні організаційні структури. В цьому аспекті вагомими досягненнями міжнародної політики України слід вважати:

- приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1994 р.), ліквідацію стратегічного і тактичного ядерного потенціалу;
- підписання факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1991 р.);
- членство в ОБСЄ, Раді Європи, а також у МВФ, Світовому банку і Європейському банку реконструкції і розвитку;
- налагодження співробітництва із ЄС і НАТО через підписання програми «Партнерство заради миру» і «Хартії про особливе партнерство з НАТО», в якій задекларовані гарантії безпеки України в новій системі європейського порядку;
- налагодження контактів з країнами Сімки, Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Близького та Середнього Сходу, Африки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону;
- підписання договорів про дружбу і співробітництво із своїми найближчими сусідами, зокрема Росією і Польщею, завдяки яким вдалося юридичне закріпити існуючий між ними територіальний статус кво.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

ТЕМА 9. ВОЄННА ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

План викладу і засвоєння матеріалу:

9.1. Війна як соціально-політичне явище

9.2. Воєнна політика та воєнна політологія

Ключові слова: воєнна політика, воєнна політологія, війна, армія, збройні сили держави, збройні конфлікти, військова організація суспільства, воєнно-політична діяльність (збройна боротьба); технічний детермінізм, військова могутність держави.

9.1. Війна як соціально-політичне явище

Сфера життя суспільства, яка безпосередньо пов'язана з використанням зброї в процесі реалізації політичної влади є найбільш складною, напруженою і вимагає надання більше уваги з боку держави, суспільства та виділення її в окрему галузь політики. Яка отримала назву воєнної політики. Вона розглядає питання, що стосуються проблем ведення війни, або її запобігання. Тому зміст воєнної політики визначається станом засобів збройного насильства, їх якістю та кількістю, а також метою застосування. Галузь науки яка вивчає воєнну політику отримала назву воєнної політології. Центральною її проблемою є війна як соціально-політичне явище, а також засоби ведення збройної боротьби. Скільки існує людство, майже стільки існують і війни. Як свідчать факти, що днів, під час яких людство воювало, значно більше, аніж днів миру. На жаль, доводиться констатувати, що у цих війнах загинуло, вмерло від голоду, епідемій понад 4 млрд. людей. Таку ціну заплатило людство за намагання розв'язувати політичні проблеми насильницькими методами. Так внаслідок війн європейських країн у XVII ст. загинуло 3,3 млн. осіб; у XVIII – 5,4 ; у XIX – на

початку ХХ ст. – 5,7; в першій світовій війні – майже 10 млн., у другій – понад 50 млн. осіб. Незважаючи на зусилля прогресивного людства, війни продовжуються і в наш час. Кожен день на планеті ллється кров, величезні матеріальні і духовні ресурси суспільства витрачаються на війни, які стають все більш небезпечними для земної цивілізації.

Війна – організована збройна боротьба між державами (групами держав), класами або націями (народами) для досягнення політичних цілей. Генезис війн починається з докласової історії людства. Проте, тільки після утворення держав, виникнення політики як специфічного виду людської діяльності війна здобула суспільно-політичний зміст, сформувала засоби ведення, визначала власні постійно діючі інститути (армії) та набула розвинутих форм. Дослідженням проблем походження і сутності війн встановлено, що війна – явище історичне. Тривалий час в історії людства війн взагалі не було, що є запорукою для оптимізму сучасників відносно виключання війн з життя суспільства в майбутньому. Первісне докласове суспільство жило без війн. Для стародавньої формації був характерним вкрай низький рівень продуктивних сил, примітивна соціальна організація і надзвичайно велика залежність людини від природи. Тоді ще не було панування одних і підлеглості інших, домінували стародавній колективізм та рівність, обумовлені спільністю потреб інтересів боротьби проти природної стихії за виживання та існування. Якщо і виникали конфлікти, то вони відбувались заради кращих мисливських умов, пасовищ чи печер. У сутичках, які виникали за подібних підстав, брали участь усі дорослі роду чи племені з використанням звичайних засобів праці. Ці конфлікти чи зіткнення виникали випадково і лише за формою дуже примітивно нагадують війну в її сучасному розумінні.

Однак, зростання продуктивних сил обумовило виробництво додаткового продукту і можливість його привласнення вождями племен та їх спадкоємцями. З часом з них сформувався панівний клас, який закріпив за собою функцію правління людьми. Ця функція реалізувалась і вимагала певного апарату

управління державою та спеціальних загонів озброєних людей, які пізніше і стали армією. Тобто армія стала частиною суспільства, соціуму, суб'єктом і об'єктом історичного процесу. В той час виник і специфічний вид діяльності щодо керування державою та використання влади. Це політична діяльність, засобом якої і стала війна.

Таким чином, війна—явище не тільки соціальне, а і політичне.

Співвідношення війни та політики вдало визначив німецький військовий теоретик Карл Клаузевіц (1780-1831) у своєму творі “Про війну”.

Клаузевіц перейняв від Гегеля, головним чином, його діалектичний метод, використання якого для вивчення процесів війни дало йому можливість відкинути метафізичний підхід до політики і війни, встановити між ними зв'язки, розкрити їх суперечливу природу. Поряд з діалектикою Клаузевіц в своїх творах широко використовував конкретно-історичний матеріал. З-під його пера вийшли такі значні праці з історії війн, як “Італійський похід Наполеона 1796 року”, “1799 рік”, “Швейцарський похід Суворова 1799 р.”, “1806 рік”, “1812 рік”. Але найбільш популярним твором стала, на жаль незакінчена, головна його книжка “Про війну” (1831).

Своє головне завдання німецький теоретик бачив в тому, щоб досліджувати сутність явищ війн і показати їх зв'язок з природою елементів, з яких вони складаються (Клаузевіц К.”Про війну”. М.,1941, т.1, с.25). Перш за все, сутність війни Клаузевіц вбачав в її специфічному насильницькому елементі - в бою, битві. Війна, доказував він, є акт насильницьких дій, та ще й не звичайний акт насилля, а кінцевий ступінь його використання. Війна - пульсація насилля, якому “немає меж”. Це криваве вирішення кризи, боротьба супротивних збройних сил. Кожна з супротивних воюючих сторін намагається знищити противника; введення принципу обмеженості в якій мірі відносно до насилля під час війни, за Клаузевіцем, - “повніший абсурд” (там же, с.27); обмеженості, які покладаються на насилля, у вигляді звичаїв і міжнародного права, не послаблюють його ефекту.

Як бачимо, Клаузевіц перебільшив значення насилля у війні. Такий висновок виходить також з його концепції “абсолютної війни”. За Клаузевіцем, війна стала абсолютною з часів Наполеона: необмежене використання збройного насилля, протисторова сторін, які намагаються знищити одна одну, боротьба на смерть з використанням найбільш винищувальних засобів і рішучих дій. Така точка зору в історії часто використовувалась найбільш реакційними силами для ідейно-теоретичної реабілітації жорстокості у використанні засобів і способів ведення війни, за що Клаузевіц, безпідставно, підпадав критиці.

І все ж не слід не враховувати того, що Клаузевіц розглядав насилля тільки однією з особливостей складної сутності війни. Другою її особливістю він вважав політику. В його дослідженнях підкреслюється, що війна не є самостійний акт, а вона частина більш загального - політики; війна залежить від політичних відносин і викликається політичними мотивами; війна не може відокремлюватись від політичних відносин і політичні відносини з початком війни не перестають існувати, не перетворюються в дещо інше, а продовжують існувати в ній. Зовнішні і внутрішні політичні відносини, вважав Клаузевіц, інколи відіграють більш рішучу роль, ніж усі інші. Клаузевіц стверджував, що війна є політика, яка змінює перо на меч як зброю політики, її інструмент. “...Війна є не що інше як продовження політичних відносин за участю інших засобів”(т.2 с.333).

Війна являє собою продовження політики іншими засобами. Через те війну необхідно виміряти політичною міркою. Політика визначає масштаб війни, вибір засобів ведення бойових дій, інтенсивність збройної боротьби, способи досягнення перемоги. Зміни в політиці ведуть за собою зміни в сутності війни. Така глибока думка Клаузевіца, який сутність війни розглядав у розвитку і змінах. “Всезнищуючу стихію війни, - писав він, - політика перетворює лише в свою просту зброю, страшний бойовий меч, який вимагає, щоб його підняли обома руками, напружуючи всі сили для нанесення одного кінцевого удару, завдяки політиці перетворюється у легкокеровану шпагу,

часом навіть у рапіру, якою фехтують за всіма правилами мистецтва” (т.2, с.334).

Сутність війни Клаузевіц розглядав в її співвідносинах з миром як становищем без війни. У Клаузевіца війна і мир - дві різні сфери політичної діяльності держав. Якщо війна - політика, яка проводиться насильницькими засобами, то мир - та ж політика, тільки без воєнних дій. Таким чином, Клаузевіц розділив війну і мир наявністю чи відсутністю застосування насильницьких засобів. Однобокість цієї частини вчення Клаузевіца очевидна. Межа між війною і миром визначається не тільки насиллям збройними засобами, але й особливостями самої політики. Від останніх залежить соціальний характер і війни і миру: війни справедливі - несправедливі, чи мир демократичний - чи антидемократичний. Мало уваги звернув Клаузевіц до визначення зворотнього зв'язку, впливу війни на політику; йому також не вдалось розкрити історичний характер війни, показати різноманітну роль видів збройного насилля в суспільстві.

І все ж , основні положення теорії Клаузевіца витримали перевірку часом. Клаузевіц - визнаний в усьому світі авторитет у своїй галузі, один з відомих авторів з філософії та історії війн. Така висока оцінка воєнно-теоретичного надбання Клаузевіца, безумовно, не виключає ні критичного відношення до нього сучасників, ні подальшого його творчого розвитку відповідно до нових потреб практики.

Таким чином за своєю природою війна – явище соціальне, за походженням – історичне, за сутністю – явище політичне. Політиці належить вирішальна роль як в період підготовки, так і під час війни.

У період підготовки до війни політика визначає:

- склад збройних сил, їх удосконалення, оснащення відповідною технікою та зброєю;
- розробку планів і засобів ведення війни;
- підготовку економіки до війни;
- розробку ідеологічних позицій, які б оправдовували законність війни;
- підготовку населення держави до війни, і т. інш.

Прикладом реалізації політики в цей період може бути становище в колишньому СРСР перед вторгненням радянських військ в Афганістан. Обробка свідомості людей проводилась усіма засобами масової інформації. Головним аргументом було те, що американський імперіалізм за допомогою афганського керівництва, яке зрадило свій народ та справу революції, займе панівні позиції біля південних кордонів Радянського Союзу з Афганістаном. Таким чином, захищаючи афганську революцію, СРСР захищав від США свою державу та афганський народ, який звернувся до керівництва СРСР за допомогою. Ідеологічна обробка досягнула своєї мети. Більшість радянських людей підтримували політику вторгнення. Значно пізніше стало відомо, що та політика була авантюрою колишнього керівництва СРСР. Ганебний кінець війни відомий. В ній тільки з боку СРСР за офіційними даними загинуло 13733 чол., у тому числі 1979 офіцерів. Ще більш гіркі наслідки війни для народів колишнього СРСР і Афганістану. Подібна ситуація склалася у війні проти Іраку з боку США.

Роль політики зростає в умовах, коли війна вже розпочалась.

У ході війни політика визначає:

- послідовність і силу ударів по супротивнику;
- заходи для утримання союзників і розколу коаліцій супротивника;
- завдання щодо улаштування в переможеній державі після війни і т. інш.

Наприклад, друга світова війна офіційно розпочалась 1 вересня 1939 року нападом фашистської Німеччини на Польщу. Відразу ж, 3 вересня війну Німеччині оголосили Великобританія та Франція, тому що вони були пов'язані

з Польщею угодою про взаємодопомогу. Однак, воєнних дій не вели, бо це не входило в їх політичні плани. Навпаки, вони своїми діями дали зрозуміти Гітлеру, що його наступу на Схід вони заважати не будуть. У своїх розрахунках на агресію Німеччини проти СРСР сподівались на ослаблення в цій війні обох держав, що дало б змогу Великобританії та Франції зайняти панівне положення в світі. Аналогічну позицію тоді займали і США. Американський сенатор Трумен (потім президент США) заявив, що «Як після нападу Німеччини на СРСР ми побачимо, що виграє Гітлер, то нам слід допомагати Росії, а якщо виграватиме Росія, то нам слід допомагати Німеччині. Таким чином, хай вони вбивають як можна більше один одного».

Війна, в свою чергу, активно впливає на політику. Так, необхідність у збройній боротьбі проти фашистської Німеччини змусили Англію і США виступати у війни в союзі з СРСР.

Війна також виступає суворою перевіркою міцності політичного устрою держави. Історії відомо чимало прикладів коли під час війни політична система багатьох держав руйнувалась. Так було з татаро-мангольськими загарбниками, з Росією в першій світовій війні, з Німеччиною в другий світовій війні, з деякими режимами в Афганістані, Південному В'єтнамі, Камбоджі і т. інш. Відомо, що за два роки до кінця другої світової війни керівники держав, які стали переможцями – СРСР, США, Великобританія на конференції в Тегерані, визначили післявоєнний устрій та статус Німеччини.

Таким чином, політика визначає сутність війни, а збройна боротьба є її головною ознакою. Без збройної боротьби війн не буває.

Які ж причини війн? Найбільш загальними є економічні та політичні причини. Війни розв'язувались і велись за розширення територій, пограбування народів і держав, за збагачення, розширення ринків збуту і придбання дешевої робочої сили. Через цю головну економічну причину були розв'язані війни епохи Середньовіччя, колоніальні війни і протилежні їм – національно - визвольні війни та багато інших війн XIX а також XX століття.

Політологічний аналіз головних причин війн показує, що вони обумовлюють багато інших причин, до яких слід віднести:

- антагоністичні суперечності між класами, націями і державами;
- агресивну політику держав та їх керівництв;
- боротьбу за владу;
- міжнаціональні конфлікти;
- як засіб доказу переваги однієї держави (класу) над іншою, утримання їх у своєму підпорядкуванні і т. ін.

Як висновок, можна сказати, що кожна війна розвивається за певною сукупністю причин – загальних та особливих. Їх співвідношення в кожній окремій війні специфічне. Однак, загальні причини завжди є визначальними.

Від причин війни слід відрізнити привід до неї. Привід до війни — це специфічна ситуація, яка виникає або складається штучно перед війною, яка робить війну можливою й виправдовує її розв'язування. Наприклад, убивство в Сараєві спадкоємця австрійського престолу стало приводом початку першої світової війни; переважна більшість в Нагірному Карабасі вірменського населення – привід вірмено-азербайджанської війни, наявність зброї масового ураження, яку, до речі, не знайшли у війні проти Іраку та інш. Причинами тих чи інших війн є боротьба за нові ринки збуту, розширення територій великодержавна, шовіністична політика і т. інш. Таким чином, війна – дуже складне явище. У зв'язку з цим існує в літературі багато концепцій сутності та причин війн. Наприклад, концепції природного детермінізму, природничої обумовленості війн. Вони виходять з призначення войовничості, агресивності самої людини та неможливості усунення війн у зв'язку в цим із життя суспільства. Психологічні концепції бачать причини війн у психиці людей, а їх джерело – в інстинкті забіяцтва. У книзі “Тяжкий мир” американський соціолог А. Маєрло писав, що у кожному з нас сидить первісний інстинкт агресивності, а в психиці людини закладене її прагнення до руйнування, до війн, конфліктів. Звичайно, людина переповнена інстинктами, і такі концепції мають право на дискусію. Але не інстинкти є витоками і причинами війн тому, що інстинкт

неусвідомлений, а війни розв'язуються і ведуться свідомо; інстинкт індивідуальний, а війна – явище суспільне; інстинкт виражає себе випадково, а війна готується навмисне і заздалегідь; нарешті, людина і суспільство існують і живуть не за інстинктами, а за законами та закономірностями об'єктивного характеру. Однак, не тільки інстинкти, але й інші психологічні стани людей та їх об'єднань потрібно враховувати при підготовці та веденні війн (паніка, ненависть до ворогів, мужність та інш.).

Біолого-соціологічна концепція поясняє війни несумісництвом рас, перенаселенням окремих районів світу, “демографічним вибухом”, обмеженими матеріальними ресурсами планети. Теоретичним обґрунтуванням цієї концепції виступають об'єктивні закони природи природничого відбору і боротьби за існування (вони перенесені на людину і суспільство) а практичним – реальні війни, обґрунтуванням яких були і расистські, і демографічні й інші теорії. Насправді ж, люди приймають участь у війнах не через те, що вони належать до різних рас чи націй, а через те, що вони втягнуті в проведення та захист расистської або націоналістичної політики. Закони ж природного відбору і боротьби за існування в суспільстві не мають прямої дії. Хоча цей фактор теж зовсім не враховувати було б помилково. Якщо ж такі погляди все-таки нав'язуються народу, державі будь якою групою людей, політиків, то це знову ж політика: політика боротьби за владу, за її захист, утримання, зберігання та зміцнення.

В сучасній літературі про війну отримали розповсюдження концепції технократичного детермінізму. Вони розглядають науково-технічний прогрес і джерелом, і причиною війн. (Цей прогрес неусувний, отже і війни теж неусувні). Ще на початку ХХ століття американський економіст і соціолог Торстейн Веблен, (1857–1929) доказував, що наука і техніка повністю визначають усі процеси суспільного життя, виробництво, духовну культуру, військову справу та соціальні антагонізми. Сучасні послідовники Веблена пішли ще далі. Вони стверджують, що науково-технічна детермінанта життя поступово приводить до того, що найновіша зброя все більш автоматизується і,

таким чином, все більш виходить з-під нашого контролю. Засоби зброї стануть найвищими істотами. Їм буде притаманна найвища рішучість і мужність, ми будемо схильні їм довіряти більше рішень. Здається, що суть справи, тут зрозуміла. Сучасні засоби ведення війни (ядерна зброя, засоби її доставки, АСУ і т. інш.) виходять в силу своєї удосконаленості з-під контролю людей, стають страхітливим самостійним фактором, який реально загрожує людству. Чи можливо таке? Очевидно, можливо, але тільки за умов, що НТП (науково-технічний прогрес) буде спрямований на рішення військових завдань, а не на удосконалення людського життя. Спрямованість же НТП забезпечується, знову ж таки, політикою, політикою миру чи війни.

Врешті решт, нерідко можна почути твердження про війну як про умови науково-технічного прогресу (без війн немає розвитку ні науки, ні техніки) . Такі позиції, є наслідком світоглядної нерозвиненості або виконання соціального замовлення на виправдовування загарбницьких, агресивних війн. Війна завжди руйнує, знищує. А наука і техніка покликані вирішувати творчі завдання. Навіть важко собі уявити, яким міг би бути сьогодні рівень науково-технічного прогресу, якби не величезні людські та матеріальні втрати у світових війнах, інших війнах, під час підготовки до них і в процесі ліквідації їх наслідків.

Політична сутність війн виступає теоретичним і методологічним підґрунтям соціального прогнозування війн. Як показує історичний аналіз сучасності, небезпека, війн та їх кількість можуть бути зменшені. І це може зробити політика. Війна, як відомо, це засіб політики. Політика може проводитись і без війни, а шляхом дипломатії, переговорів, співпраці держав і народів. Поволі, але все ж людство залучається до такого процесу. Наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. відсунута небезпека світової ракетно-ядерної війни, скорочуються ядерне та звичайне озброєння, склався миротворчий механізм при ООН, є дійсні приклади запобігання та зупинення шляхом миротворчого процесу. Виник принципово новий стан суспільства, коли накопичена зброя і

військова техніка, національні армії стали вже не засобом розв'язування війн, а фактором їх запобігання.

Глибокий науковий аналіз сучасного стану суспільства показує, що він є наслідком суттєвих змін в суб'єктах історичного процесу, які знайшли своє вираження в їх політиці. Відповідно до цієї нової тенденції в світовій політиці розроблені законодавчі основи внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави. Вони затверджені в Конституції України та інших законодавчих актах:

- Україна не визнає війну як засіб вирішення міжнародних проблем ;
- прагне до нейтралітету зі ствердженням неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не здобувати ядерної зброї;
- не має територіальних домагань до жодної держави і не бачить в жодному народів ворога;
- першою не почне бойових дій проти будь якої держави, якщо сама не стане об'єктом агресії;

Таким чином, війна є складне соціально-політичне явище. Головними причинами війн економічні та політичні. Політична сутність війн означає одночасно можливість запобігання війн, особливо в сучасних умовах, коли війни не вирішують політичних проблем.

Науковий аналіз сучасних війн вимагає їх класифікації та виділення типів і видів війн. Категорія “Тип війни” відображає групи війн, які мають схожі ознаки. Це війни між державами, між групами держав (коаліціями), громадянські війни, національно-визвольні війни. Війни виникають і ведуться для вирішення антагоністичних суперечностей між державами, класами, націями. Виявлення та аналіз цих суперечностей між державами – основа класифікації війн сучасної епохи. Які ж суперечності та відповідні їм типи війн характерні для сучасності?

Війни між державами (коаліціями) протилежних суспільних систем. Прикладами таких війн можуть бути Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., війна США у В'єтнамі, агресія США проти Куби. Війни між державами

однотипних суспільних систем. Друга світова війна: Англія та Франція проти Німеччини; США проти Німеччини; Японія проти США. Слід підкреслити зменшення можливостей таких війн.

Громадянські війни – війни між класами, сторонами в середині держави: в Росії у 1918–1920 рр., в Іспанії в 1936–1939 рр., у Китаї в 1924–1949 рр., на Кубі у 1958–1959 рр., Лаосі у 1959–1962 рр. і т. інш. У наш час кількість громадянських війн зростає: Ангола, Мозамбік, Сомалі, Йемен, Сірія, Єгипет, Лівія, Афганістан, Югославія. У республіках колишнього СРСР – Вірменія та Азербайджан, Грузія та Абхазія, Росія і Чечня. Національно-визвольні війни: війна алжирського народу з французькими колонізаторами в 1954–1962 рр., англо-франко-американська агресія в Єгипті в 1956 р., війна палестинського народу з Ізраїлем і т. інш. Такі основні типи війн в сучасну епоху.

Категорія “вид війни” виражає суттєві риси конкретних одиничних війн. Вони класифікуються за наступними ознаками:

- за історичними – на основі наукової періодизації світової історії: рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, сучасні;
- за військово-технічними – використання холодної, вогнепальної, ракетно-ядерної зброї);
- за способами ведення війни –позиційні, маневрові;
- за формами збройної боротьби –наступальні, обороні;
- за масштабними ознаками – локальні, регіональні, світові.

Локальна війна, наприклад, може в сучасних умовах перерости у світову і в цьому головна небезпека таких війн. Сьогодні майже кожний збройний конфлікт на земній кулі, де б то він не проходив, викликає гостру реакцію світової спільноти.

Всі критерії, що названі, використовуються для характеристики тої чи іншої конкретної війни. Методологічною основою класифікації війн є діалектичні принципи, закони, загальнонаукові методи. Досить часто війни поділяють на справедливі та несправедливі. Справедливі війни – це війни для захисту територіальної цілісності, суверенітету та політичної незалежності

держав і народів. Несправедливими вважаються всі агресивні війни, які ведуться за захоплення чужих територій і народів. Зміст поняття агресії був визначений резолюцією 29 сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р. Яка стверджує, що агресія – це використання військової сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, несумісне зі статутом ООН. Прикладом справедливої війни може бути Друга світова війна 1941–1945 рр. з боку СРСР, а несправедливої – гітлерівська агресія проти СРСР та інших держав Європи. Війни можуть бути “несправедливими з обох боків, справедливою з одного боку та несправедливою з другого боку. Невід’ємним правом кожної держави є захист від агресії. Війни не є цивілізованим засобом вирішення конфліктів. Вони завжди були і будуть свідомством низької культури політиків, народів і держав. Ці обставини вимагають від нашої держави приймати всі необхідні засоби для захисту від можливої зовнішньої агресії.

Разом з тим, сучасні війни уже перестали бути результативними. Більшість сучасних війн не привели до реалізації політичних цілей. Тому необхідність відмови від війн все більше стає об’єктивною потребою сучасності. Нові реалії ХХ і ХХІ століть, можливість фізичного знищення людства привели до створення нового політичного мислення, що може бути політичною філософією нової концепції безпеки. До її найважливіших принципів відносяться:

1. Розуміння необхідності запобігання, війни, збереження миру та виживання людства як вищої цінності. Пріоритет загальнолюдських цінностей, збереження миру над класовими, національними цінностями.

2. Визнання зростання об’єктивної тенденції взаємозалежності держав світового суспільства для збереження його цілісності.

3. Розуміння мирного співіснування різних соціально-політичних систем як розумної організації міжнародних відносин в ядерну епоху.

4. Відмова від використання сили або погрози силою. Визнання дипломатичних засобів як єдино можливих у вирішенні міжнародних проблем.

5. Розуміння неможливості досягнення перемоги у ядерній війні. Відмова від політичних уявлень про використання зброї як ефективного засобу зміцнення безпеки та захисту миру.

6. Визнання того, що безпека може бути всезагальною, рівною та однаковою.

7. Визнання військово-стратегічного паритету як могутнього фактора захисту миру при розумінні необхідності зниження його рівня.

8. Відмова від наступальних воєнно-політичних доктрин і воєнно-стратегічних концепцій.

9.2. Воєнна політика та воєнна політологія

Існує спеціальна галузь, сфера політики, що безпосередньо займається вирішенням практичних питань підготовки та ведення війни - воєнна політика. Вона розглядає питання, що стосуються проблем ведення війни, або її запобігання. Воєнна політика - сукупність принципів, завдань, концепцій державної діяльності, законодавчо закріплених у формі актів і рішень уряду, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки країни. Спочатку керівництво війною та військовою справою мало назву політичної стратегії, а пізніше виникло сучасне поняття - воєнна політика. Для розуміння сутності воєнної політики важливе значення має усвідомлення її структури, яка включає до себе ряд елементів головними з яких є суб'єкти, об'єкти, цілі, засоби та сам процес її реалізації. Головним суб'єктом воєнної політики є держава як найбільш легітимна публічна організація, що реалізує публічну владу в тому чи іншому суспільстві. Звичайно, що суб'єктами воєнної політики можуть виступати і інші утворення суспільства (нації, соціальні групи), особливо як що вони безпосередньо володіють засобами збройного насильства та можуть його застосовувати для досягнення політичних цілей. Але в більшості країн світу головним суб'єктом воєнної політики є держава, що представляє собою сукупність організацій та установ публічної влади, які здійснюють управління суспільством від імені народу. Оскільки вона є єдиним легітимним суб'єктом воєнної політики, то визначення воєнно-політичних цілей є компетенцією

держави її військово-політичного керівництва в межах норм існуючої конституції. В сучасному світі, який формується під впливом демократії, кожна спільнота може мати та має свої специфічні погляди на політику, її мету, цілі. Але їх реалізація вимагає застосування певних законодавчих механізмів і тільки через них можливий вплив на реальну політику. Об'єктом воєнної політики можуть бути держави, нації, класи, соціальні групи та створені ними організації збройного насильства. Головним засобом досягнення воєнно-політичних цілей виступають збройні формування держави, основою яких є збройні сили. В сукупності утворюється військова організація суспільства, головним компонентом якої є збройні сили держави. Саме вони визначають можливості держави безпосередньо гарантувати її збройний захист і повинні відповідати умовам воєнно-політичної обстановки та забезпечувати недоторканість і цілісність державних кордонів. У випадку невідповідності стану збройних сил сучасності, можливості воєнної політики значно зменшуються, а загрози для держави та суспільства значно збільшуються. Результатом такої ситуації є постійні економічні, територіальні, політичні поступки іншим більш сильнішим країнам. Закономірно постає питання, яким чином виходити із цього стану. По-перше необхідний об'єктивний, кваліфікований аналіз цієї ситуації. По-друге, необхідність коригування воєнної політики на основі науково-обґрунтованих досліджень. Наука що вивчає воєнну політику отримала назву воєнної політології як окремої галузі політичної науки. Центральною її проблемою виступає війна як соціально-політичне явище, а також засоби ведення збройної боротьби. Таким чином воєнна політика є безпосереднім об'єктом вивчення воєнної політології, як окремої галузі самостійної політичної науки. Постає питання щодо предмета воєнної політології. Могутній поштовх до розвитку воєнної політології в Україні надала сама необхідність власного військового будівництва та визначення основних пріоритетів національної безпеки. Процес формування предмета воєнної політології триває до теперішнього часу. На думку авторів роботи сутність предмета воєнної політології полягає у вивченні законів, закономірностей розвитку воєнної політики як особливого виду

діяльності, що спрямований на створення, використання збройної сили для досягнення політичних цілей. Таке розуміння дає можливість узагальнити різні підходи та визначити воєнну політологію, конкретизувати її зміст і відокремити основні проблеми. Таким чином воєнна політологія – це спеціальна галузь політичної науки, що вивчає закони та закономірності створення та використанням збройного насильства для досягнення політичних цілей. Вона передбачає вивчення наступних проблем:

- дослідження історичних етапів розвитку воєнно-політичної думки. В першу чергу це формування філософських поглядів на воєнно - політичні процеси у Стародавньому світі, в епоху Відродження та Нового часу. Розвиток воєнно-політичної думки в ХІХ- ХХ століттях;

- вивчення війни як соціального явища та її політичної сутності. Історія людства переповнена війнами. Постійна збройна боротьба тривалий час супроводжує людство. В першу чергу вона пов'язана зі суттєвою зміною характеру відносин між державами, переходом від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї. Війна – це не тільки суспільне, а політичне явище. В сучасних умовах прямого політичного протиборства ворогуючих сторін головним засібом ведення війни є збройні сили та інші військові формування. Тому однією з проблем воєнної політології їх вивчення;

- дослідження військової організації суспільства її структури, змісту, типології, функцій, законів формування та розвитку. Військова організація створюється, утримується та постійно вдосконалюється народами й державами з метою ведення або запобігання війн. Протягом тисячоліть вони були головним аргументом в міждержавних суперечках а також в расових та національних конфліктах. І тільки на межі ХХ й ХХІ століть людство, нарешті, ужило ефективних заходів щодо, запобігання війн та зниження воєнної небезпеки. З'явилися ряд держав, у тому числі і Україна, що взяли на себе зобов'язання не виробляти, не ввозити і не розміщати на своїх територіях ракетно-ядерної зброї, не починати війну першими, не вважати інші народи

своїми ворогами. Досягти міжнародної згоди щодо скорочення озброєнь. Розпочались конверсійні процеси. Удалося відвернути загрозу розгортання цілого ряду локальних війн та збройних конфліктів. Разом з тим дієвість цих зусиль поки що є не великою. Про це свідчить використання збройного насильства у відносинах між державами;

- аналіз воєнно-політичної обстановки, її суперечностей і тенденцій розвитку, оцінка джерел воєнної небезпеки та прогнозування перспектив розвитку воєнно-політичних відносин. Використання збройного насильства у міжнародних стосунках вимагає їх політологічного аналізу. Війни продовжуються. Реальною залишається загроза світової війни. Зберігається тенденція зростання військового споживання. Жодна держава не може вважати себе повністю гарантованою від зовнішньої агресії. Відбулася глобалізація проблеми війни та миру. Вона багато в чому детермінує інші глобальні проблеми - екологічну, енергетичну, продовольчу, демографічну - та виникнення нових. Військова справа в цілому набула статусу інтегруючої галузі сучасного соціуму;

- вивчення ролі армії у демократичному суспільстві. В теперішній час суспільний розвиток характеризується тим, що у більшості країн світу іде подальша демократизація та гуманізація відносин між суспільством та армією, між різними категоріями військовослужбовців. У ряді країн розширені права і свободи військовослужбовців. Вони можуть бути вибраними в органи влади різних рівнів, приймати участь у діяльності суспільних організацій; введена альтернативна служба; розширена можливість вступу у військові навчальні заклади; введена більш демократична уніфікована форма одягу; дозволяється створення різних суспільних організацій у збройних силах. Гуманізація та демократизація відносин у системі “армія – суспільство ” сприяли виникненню тенденції на посилення соціального та правового захисту військовослужбовців. У більшості країн військовослужбовці отримали додаткові пільги. Ця проблема актуальна для країн СНД.

Основними категоріями воєнної політології є такі як: воєнна політика, воєнна політологія, війна, армія, збройні сили держави, збройні конфлікти, військова організація суспільства, воєнно-політична діяльність (збройна боротьба); технічний детермінізм, військова могутність держави

У суспільстві воєнна політологія виконує ряд функцій:

1. Теоретико-пізнавальна функція – збір, аналіз, переробка інформації з метою одержання нової інформації в цілісній системі принципів, понять, категорій. Узагальнення та оцінка, систематизація та аналіз, вивчення і пояснення воєнно-політичних явищ.

2. Світоглядна функція - розробка світогляду, відповідного рівню науки, історичної практики та інтелектуальним вимогам людини, що містить знання про цінності, ідеали і норми цивілізованої політичної поведінки, політичної культури та сприяє оптимальному функціонуванню політичної системи.

3. Методологічна функція полягає в розробці способів, методів і принципів теоретичного дослідження воєнної політики та практичної реалізації отриманих знань, розробка методів, обґрунтування понять і теорій воєнно-наукового знання.

4. Соціально-аксіологічна функція - розробка вчення про цінності військової служби, про її суспільний ідеал, виявлення та розкриття суперечностей між прийнятою системою понять і цінностей і тим змістом, який в них вноситься новим етапом розвитку військової справи.

5. Експертно-прогностична функція спрямована на аналіз воєнно-політичної практики, визначення основних тенденцій розвитку політичної системи і політичного життя суспільства, передбачення шляхів розвитку воєнно-політичних процесів, різних варіантів поведінки та передбачення подальших політичних дій.

6. Культурно-виховна та мотиваційно-регулятивна функція - це функція політичної соціалізації, яка обумовлює формування громадянської і політичної культури громадян, функція виробки політичної поведінки людей, формування у військовослужбовців якостей культурної особистості, обумовлює формування

громадянської та політичної культури громадян.

Таким чином воєнна політологія – це спеціальна галузь політичної науки, що безпосередньо займається вирішенням практичних питань підготовки і ведення війни. Об'єктом її вивчення є воєнна політика. Воєнна політика – частина загальної політики держави, певних суспільних груп і спеціально створених ними інститутів влади, що спрямована на підготовку і використання засобів збройного насильства для досягнення тих або інших політичних цілей шляхом ведення війни або протидії. Війна – породження політики та її знаряддя для досягнення певної економічної, соціальної, воєнної та іншої мети. Тому правомірна теза про війну як продовження політики насильницькими методами. Вперше розкрив складну діалектику перетворення політики у війну один з видатних воєнних теоретиків Карл Клаузевіц у роботі «Про війну». Сучасні погляди на проблему воєнної політики досить чітко сформулював англійський воєнний теоретик Ернст Кінгстон-Макклорі він стверджує що вершина національної політики є трикутник, основою якого служать економічна політика, зовнішня політика і воєнна політика в їх сукупності. Суб'єктами воєнної політики виступають держави та їх об'єднання, нації, класи, соціальні групи і створювані ними інститути.

Воєнна політологія передбачає вивчення наступних проблем:

- дослідження історичних етапів розвитку воєнно-політичної думки;
- вивчення війни як соціального явища та її політичної сутності;
- дослідження військової організації суспільства її структури, змісту, типології, функцій, законів формування та розвитку;
- аналіз воєнно-політичної обстановки, її суперечностей і тенденцій розвитку, оцінка джерел воєнної небезпеки та прогнозування перспектив розвитку воєнно-політичних відносин;
- вивчення ролі армії у демократичному суспільстві.

ТЕМА 10. АРМІЯ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

План викладу і засвоєння матеріалу:

10.1. Походження та сутність армій.

10.2. Основні тенденції розвитку сучасних армій

Ключові слова: армія, сухопутні війська, збройні сили держави, регулярна армія, іррегулярна армія, кадрова армія, масова армія, типи армій

10.1. Походження та сутність армій

Аналіз походження, сутності та змісту війни як збройної боротьби приводить до необхідності розгляду питання про армію як специфічного знаряддя політичного насильства та основного засобу ведення війн. Наукове рішення цього питання сприяє правильному розумінню армії в історичному процесі, тенденцій та закономірностей її розвитку і функціонування. Все це необхідно для розробки науково обгрунтованої воєнної політики держави та організації військового будівництва, формування свідомого відношення людей до військової справи.

У військовій теорії та практиці термін “армія” вживається в різних значеннях:

- 1) оперативне об'єднання, яке складається з декількох з'єднань і частин – загальновійськова армія;
- 2) сухопутні війська на відміну від інших видів збройних сил – авіації та флоту;
- 3) Збройні сили держави.

Політична наука вивчає армію як збройні сили держави, політичний інститут на протязі його історичного існування, сутність, соціальне призначення, функції типи, закономірності розвитку.

Армія – це озброєне, організоване, суворо регламентоване об'єднання людей, що створюється, утримується та використовується однією або

декількома державами, а також іншими соціальними інститутами з метою захисту їх інтересів за допомогою збройного насильства.

Армія – організація історична. Буїв час, коли армії не було. В стародавньому суспільстві конфлікти вирішувались населенням родів і общин. З формуванням держав виникла політика, і армія як інструмент для завоювання, утримання і використання державної влади. Тобто, армія – організація політична, частина політичної надбудови суспільства, її сутність у проведенні політики силою зброї.

Армія – це озброєна організація. Вона оснащена бойовою технікою та зброєю для виконання своїх функцій. Вона має: чітку організаційну структуру та систему комплектування (найманська, добровільна, на основі всезагального військового обов'язку); централізоване та однотипне управління; єдине озброєння; єдину систему навчання та виховання; загальний порядок проходження служби; єдину регламентацію життя особового складу.

Армія – організація державна. Вона створюється та утримується державою, є її органом. Яка держава за своїм змістом, така і армія, що захищає її інтереси. Ця характеристика (Відноситься і до збройних формувань, які можуть створюватись як альтернатива армії держави та для боротьби з нею).

Армія – організація соціальна. Це означає, що:

- 1) армія – сутнісний компонент суспільства, його соціальний суб'єкт;
- 2) вона взаємозв'язана зі всіма іншими організаціями суспільства (економічними, політичними, юридичними, релігійними та ін.). В залежності від зміни типу суспільства, устрою проходить і зміна типів армій, їх розвиток.
- 3) армія обумовлена спрямованістю розвитку суспільства, його способом виробництва, соціальною структурою.

Соціальне призначення армії – підготовка до ведення війн в інтересах держави, класу або іншої соціальної групи людей. Армія виникла як інструмент війни і, мабуть, зникне в історичній перспективі, коли будуть усунені війни з суспільного життя. Армія України не є виключенням з цієї загальної закономірності. В законі “Про Збройні Сили України” визначено, що “Збройні

Сили України призначені для збройного захисту незалежності, територіальної цілісності і недоторканності України”.

Соціальне призначення армії проявляється в її функціях. Головною з них є **зовнішня** функція. Це – функція захисту від агресії, тобто, охорони території своєї держави від зовнішнього нападу або захист території інших держав і народів. Здійснення агресія – також зовнішня функція армії. Армія виконує і **внутрішню** функцію, її зміст в озброєному придушенні повстань і усіх виступів проти існуючого політичного ладу. У законі “Про Збройні Сили України” відносно внутрішньої функції армії записано: “Використання Збройних Сил України для виконання задач, не пов'язаних з захистом держави, вирішується виключно Верховною Радою України”. Збройні сили можуть бути залучені до рішення різноманітних внутрішніх завдань, у тому числі і господарських: ліквідація наслідків стихій (землетруси, пожежі, катастрофи, повені), збір урожаю тощо.

Соціальне призначення армії та її функції змінюються зі зміною соціальної структури суспільства, характеру та політики держави, міжнародних умов. Одні функції відмирають, змінюються за змістом, інші з'являються. Так, для Збройних Сил України, як і для будь-яких інших держав, виникла функція участі армії у міжнародних збройних формуваннях ООН - миротворча.

Таким чином, армія розвивається разом з суспільством, державою. Джерелом її розвитку виступають суперечності, а механізмом – діалектика кількісних та якісних змін. Наприклад відомо, що суперечність між новими видами зброї і бойової техніки та старими засобами боротьби привели до виникнення автоматизованих систем управління в усіх видах I родів військ і навіть до появи нових родів і видів (ракетні війська стратегічного призначення, космічні війська та ін.). Як складовий елемент суспільної системи армія виникає розвивається за певними законами та закономірностями. Вона являє собою діалектичну єдність одиничного, особливого та загального. Всі закони розвитку армії можна визначити як загальні, особливі та окремі.

Загальні закони виражають зв'язки армії як соціально-політичної організації, що розвивається за законами соціального розвитку. Особливі (специфічні) закони виражають взаємозв'язки армії з суспільством як специфічної, відносно самостійної організації. Окремі закони – це закони, які виражають взаємозв'язки в середині самої армії.

У філософських дослідженнях армій виділяються такі загальні закономірності:

- 1) закономірність походження армій;
- 2) закономірність взаємозв'язку суспільства та армії у процесу її функціонування;
- 3) закономірність взаємозв'язку елементів армії.

Перша закономірність генетична: Вона означає, що армія виникла як наслідок політики держав або суспільних класів, які прагнуть досягнути, іноді вимушені досягати реалізації своїх інтересів шляхом збройного насильства. При первісно-общинному устрої армії ще не було. Існувала самодіюча озброєна організація населення. До неї входили всі члени племені та роду. Вона вирішувала загальні завдання охорони і підтримання умов існування родо-племінних відносин. Ці завдання ще політичними не були. Не було -і особливої організації озброєних людей, не було спеціальної зброї для ведення збройної боротьби. Армії були створені тоді, коли суспільство розділилось на класи, соціальні групи та верстви, виникла держава і сформувалась політика як специфічний вид діяльності завоювання, утримання та здійснення влади у державі.

Друга закономірність означає залежність соціального призначення, функцій та бойової могутності армії від суспільства, тобто, певної системи суспільних відносин. Відповідно до цієї закономірності виділяються наступні закони формування і функціонування армії:

- закон залежності характеру та бойової могутності армії від економіки;
- закон залежності характеру та бойової могутності армії від соціально-політичного ладу суспільства;

- закон залежності характеру та бойової могутності армії від духовної культури;
- закон залежності характеру бойової могутності армії від науково-технічних можливостей суспільства.

Закон залежності характеру і бойові могутності армії від економіки.

Вся історія війн свідчить, що озброєння, організація, тактика і стратегія армії визначаються рівнем матеріального виробництва. Стан виробничих відносин обумовлює характер і тип армії. Раніше, коли ступені розвитку продуктивних сил були низькими, то і зброя була примітивною – палиця, бумеранг, сокира, пізніше – лук, праща, дротик, меч. А бій являв рукопашну сутичку без злагоджених бойових дій. З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин бурхливо розвивалась економіка, яка на протязі історії людства, на жаль, все більше забезпечувала потреби війни і армії. Наведемо лише один “штрих” до сучасних бойових дій на прикладі організації розвідки в операції “Буря в пустелі” міжнародних Збройних Сил проти Іраку на захист Кувейту за згодою ООН. Розвідувальна апаратура з американських супутників через кожні-12 сек. оглядала територію Іраку та видавала інформацію на авіабази, що розташовані у США та Австралії. Якщо при цьому фіксувався факт запуску ракет з боку Іраку” то інформація про це негайно передавалась у Саудівську Аравію, де знаходився штаб командування багатонаціональними силами, і на командні пункти тих регіонів, по котрим прогнозувався удар ракетами Іраку. Через 2–3 хвилини після старту ракети оголошувалась повітряна тривога. Оскільки час польоту ракети типу “Скад” до цілі складав десь 7 хвилин, то майже завжди практично був необхідний резерв часу для оцінки ситуації і прийняття рішення на відповідні дії. Крім того, інформація супутників передавалась безпосередньо на пункти управління зенітним вогнем батареї ЗРК “Петріот”, що давало змогу суттєво скоротити час підготовки комплексів до ведення вогню і своєчасно обстрілювати ракети на траєкторії їх польоту. Цей приклад показує, що розробити та озброїти армію сучасною технікою у змозі тільки економічно розвинута держава.

Кожна держава відповідно соціально-політичного устрою суспільства визначає принципи будівництва, комплектування, навчання та виховання армії. У рабовласницькому суспільстві, наприклад, армії комплектувались переважно представниками панівних класів. Те ж було її за часів феодалізму. В арміях капіталістичних держав особовий склад головним чином, комплектується робітниками, селянами, представниками середніх прошарків, а командний – переважно панівними класами. Сьогодні в деяких країнах армія комплектується за контрактною системою. Контрактна система також передбачає пріоритети для громадян своєї держави, які є прибічниками існуючого соціально-політичного ладу країни.

Істотно впливає на світогляд військовослужбовців, на їх морально-бойові якості, а в цілому на (бойову могутність армії, духовна культура суспільства. З історії нашої держави та колишнього Союзу РСР відомо чимало прикладів безпосереднього впливу на духовний і моральний потенціал армії шедеврів культури та мистецтва. Відомий факт Великої Вітчизняної війни, коли в блокадному Ленінграді видатна “Сьома симфонія” Дм. Шостаковича зробила вагомий внесок у підняття морального духу захисників міста на Неві. Зміцнював дух боротьби з німецьким фашизмом у тилу ворога серед партизанів величезний подих історії предків – запорізьких козаків.

Не викликає сумніву закон залежності характеру армії та її бойової могутності від науково-технічних можливостей суспільства. Всі ці закони виражають зв'язок суспільства та армії. Вони загальні для армій усіх типів, але проявляються специфічно, в залежності від суспільного ладу держави і відповідного типу армії.

Третя закономірність виражає залежність бойової могутності армії від характеру її внутрішніх елементів і ступеня їх злагодженості. Вона включає до себе:

- 1) Закон залежності бойової могутності армії від кількості та якості військовослужбовців, В цьому відношенні існують певні кількісні та якісні критерії. Можливості їх реалізації не однакові.

2) Закон залежності бойової могутності армії від кількості та якості зброї та бойової техніки. Воєнна техніка здійснює істотний вплив на формування видів збройних сил і родів військ, на структуру (військових формувань), на засоби бойових дій т. д. Цей вплив може бути за двома формами:

еволюційною та революційною. Повільне зростання кількості та якості воєнної техніки супроводжується незначними змінами структури війська. Нова зброя, якщо вона вироблена в невеликій кількості, не спричиняє ломки організаційної структури армії, а. ліпше посилює бойові можливості війська. Подальший кількісний та якісне зростання озброєння приводить до принципових змін в організації збройних сил. Створюються нові підрозділи, частини, об'єднання, роди військ і види збройних сил. Зі створенням ракетно-ядерної зброї відбулась справжня революція у військовій справі. Виник новий вид збройних сил – ракетні війська стратегічного призначення.

3) Закон залежності бойової могутності армії від характеру і рівня управління військами. Історія розвитку армії яскраво підтверджує цей закон. Сучасні армії вимагають професійного управління військами на наукових принципах.

Розглянуті закони розвитку і функціонування армії проявляються залежно від типів її видів армій. Категорія “тип армії” виражає сукупність загальних суттєвих рис, які характеризують армію. Основою класифікації армій виступають елементи політичної надбудови суспільства: політична свідомість, політичні організації, установи, політичні відносини.

Головним елементом політичної надбудови є держава. Тому армії, які створюються і утримуються державою, є також елементами надбудови. Такі армії відповідають інтересам держав, які повинні бути зацікавлені в надійності своїх армій і все робити для цього. Якщо ж армія виходить з підпорядкування держави, то такі армії підлягають розпуску або розпускаються самостійно, як це сталося з армією колишньої Російської Імперії під час революції 1917 р. Трапляється, що така армія приходить до влади, тобто, в державі здійснюється

переворот. Так було з арміями Чілі – в 1973р., Лівії – в 1963 р., Єгипту – 1953 р., Греції – в 1967 р. та ін.

Типова належність армії проявляється у змісті її функцій, спрямованих на затвердження і підтримку політики держави. Але армії створюються не тільки державами. Історії відомо -чимало прикладів, коли в державах створювались альтернативні армії різними класами та іншими силами, які в політичній надбудові виконують опозиційну роль. Такі армії створюються політичною частиною надбудови, альтернативною, яка існує у державі. По типу Їх можна назвати альтернативними арміями. Наприклад, армія Спартака (вождь повстанців лих рабів - повстанців в 73–71 рр. до н. е. в Італії. 70 тис. людей. Повстанням, фактично, була охоплена вся Італія). Піднявши повстання з метою визволення рабів, Спартак поступово створив сильну і дисципліновану армію з рабів і селян , які до них приєдналися. Тільки великі зусилля влади придушили це повстання. Армія Спартака не була органом римської держави. Це була альтернативна армія. Інший приклад такої армії – армія Омеляна Пугачова під час селянської війни у Росії 1773–1774 рр., армія Фіделя Кастро на Кубі – у 1959 р., армія Чечні – у 1995–2000 рр. тощо.

Одним з відомих типів армій є національно-визвольні армії, які створюються під час національної боротьби народів за свою незалежність. Цей тип армій особливо розвивався під час антиколоніальної боротьби народів Африки, Азії, Південної Америки у XIX–XX століттях (Індія, В'єтнам, Ангола, Алжир, Мозамбік, Гвінея, Пакистан, Мексика та ін.).

Типи армій поділяються на види за наступними ознаками:

- 1) Історичні (рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, сучасні).
- 2) За способом устрою армії (регулярні, іррегулярні, кадрові, масові).
- 3) За способом комплектування (наймані, добровільні, за законом про загальний .військовий обов'язок і змішані).

Армія рабовласницької держави , вона мала різноманітні організаційні форми та засоби комплектування. У стародавньому Єгипті, Ассирії, Вавілоні, наприклад, були кастові армії, ядром котрих була знать та ближнє оточення

фараонів. У стародавній Греції та Риму армії будувались спочатку за міліційною системою, коли армія й мирний час складалась тільки з облікового апарату і нечисленних кадрів командного складу. Рядовий оклад і частина командного складу виконували обов'язки військової служби на короткочасних навчальних зборах. Армія комплектувалась з представників заможних класів, а також вільних громадян. Головним їхнім обов'язком було служіння рабовласникам та їх політиці. Армії були засобом зміцнення системи рабства.

Феодальна армія обслуговувала політику крупних земельних власників, її внутрішньою функцією було утримання селян у підлеглих феодалам, а зовнішньою – розширення володінь феодалів – землевласників, пограбування або підпорядкування інших народів. То були самі різноманітна армія, але їх суть залишалась незмінною. Вона була знаряддям абсолютизму, засобом підтримки системи феодальних відносин.

У XVII столітті почали формуватись буржуазні армії, які теж мали зовнішню і внутрішню функції та обслуговували політику буржуазії. У соціалістичних державах сформувались соціалістичні армії.

Якщо типи і види армій обумовлені суспільним і державним устроєм держави, то їхні форми більш залежать від рівня розвитку військової справи, зброї та бойової техніки. Так, за способами устрою багато армії доповнюються різноманітними воєнізованими формуваннями. Це резерви, національна гвардія (США, Англія), територіальне військо (Німеччина, Голландія, Данія, Норвегія) та ін.

За способами комплектування армії бувають найманими, добровільними і заснованими на загальному військовому обов'язку. Взагалі, ці форми для способів комплектування нерідко змішуються. Тобто, поряд з законом про загальний військовий обов'язок громадян комплектування збройних сил здійснюється на контрактній основі, добровільно. Способи комплектування можуть відрізнятись у мирний та воєнний часи. Сучасні армії відрізняються ще по видах зброї. Деякі армії озброєні ядерною зброєю, а є такі армії, що такої зброї не мають.

Закон “Про Збройні Сили України” Верховна Рада прийняла 6 грудня 1991 р. В цей же день, 6 грудня 1991 р., був прийнятий Закон “Про оборону України”, в якому є розділ “Збройні Сили України”. У цьому Законі Збройні Сили нашої держави визначаються як військова державна структура, яка призначена для збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від зовнішнього нападу.

10.2. Основні тенденції розвитку сучасних армій

Головні тенденції розвитку сучасних армій обумовлені науково-технічним прогресом, серед них:

1. Перехід на якісні параметри будівництва збройних сил (часто супроводжується кількісним скороченням). В основу цієї тенденції покладена орієнтація на використання останніх досягнень науково-технічного прогресу у військово(вій сфері). Особливо на це звертають увагу країни НАТО, які потали створення роботизовано техніки на лазерної, геофізичної, психогенної зброї.

Розробка нових концептуальних положень відмічається є оперативному мистецтві. При цьому особлива увага звертається на реалізацію можливостей високоточної зброї, розвідувально-ударних комплексів, використання мобільності сухопутних військ

2. Оптимізація чисельності та організаційної структури збройних сил. Основний зміст цієї тенденції полягає у створенні такої організаційної структури штабів і військ, досягнення такого ступеня збалансованості видів і родів збройних сил та їх чисельності, котрі при менших економічних затратах забезпечують необхідні характеристики збройних сил : оборонну достатність, мобільність, надійність і високу якість управління, відповідний рівень їх оперативної та бойової підготовки. У США – це сили швидкого реагування, у Великобританії – дивізії стратегічного резерву, у Франції – аеромобільні дивізії, і такі інші.

3. Тенденція інформатизації збройних сил, автоматизації управління військами та засобами збройної боротьби. Результати бойових дій у значній мірі залежать від рівня розвинутого інформаційної техніки, якості управління військами. Сучасні збройні сили не можливо уявити собі без автоматизованої системи управління. Тільки автоматизовані системи управління дають змогу оперативно проводити збір, обробку та передавання інформації про супротивника, постійно її оновлювати. Це дає можливість командирам оперативно приймати рішення та проводити маневр силами та засобами.

4. Професіоналізація військ – це одна з нових тенденцій розвитку сучасних армій. У світі, зараз більш ніж у 60 країнах використовується служба за контрактом. Це дає змогу мати більш вищий рівень професійної підготовки військовослужбовців, більш бережливо експлуатувати бойову техніку, зброю та у більшій мірі захищати права військовослужбовців.

Тенденції розвитку сучасних армій обумовлені також соціальним розвитком суспільства. Яке суспільство, така і армія. В теперішній час суспільний розвиток характеризується тим, що у більшості країн світу іде подальша демократизація та гуманізація відносин між суспільством та армією, між різними категоріями військовослужбовців. У ряді країн розширені права і свободи військовослужбовців. Вони можуть бути вибраними в органи влади різних рівнів, приймати участь у діяльності суспільних організацій; введена альтернативна служба; розширена можливість вступу у військові училища, інститути, академії; введена більш демократична уніфікована форма одягу; дозволяється створення різних суспільних організацій у збройних силах. У той же час деякі партії роблять спроби використати армію у своїх цілях. Тому досить багато військових переворотів було у країнах Азії, Африки.

Гуманізація та демократизація відносин у системі “армія – суспільство” сприяли виникненню тенденції на посилення соціального та правового захисту військовослужбовців. У більшості країн військовослужбовці отримали додаткові пільги. Ця проблема актуальна для країн СНД.

Активізація морально-психологічного впливу на військовослужбовців здійснюється через формування глибоких і стійких мотивів, вплив на емоційно-вольову та психофізіологічну сфери, фізичну підготовку.

Таким чином, армія складна соціально-політична організація. Вона виникла, як знаряддя держави, головний інструмент війни, як засіб реалізації політики. Армія функціонує і розвивається за певними законами.

Армія України має свої основи і принципи, які сформульовані в Законі „про Збройні сили України” і в Законі „Про оборону”, що були прийняті Верховною Радою 6 грудня 1991 року. Цей день відзначається як „День Збройних Сил України”.

На сучасному етапі йде процес реформування Збройних сил України згідно державної програми.

ТЕМА 11. ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВА МОГУТНІСТЬ

План викладу і засвоєння матеріалу:

11.1. Потенціальна військова могутність держави та її елементи

11.2. Воєнна готовність держави та її реальна військова могутність

Ключові слова: військова могутність держави, обороноздатність держави, Потенціальна військова могутність держави, потенціал, військовий потенціал, науково-технічний потенціал, духовний потенціал, політичний потенціал, соціальний потенціал, економічний потенціал, мобілізація, боєздатність сил цивільної оборони, воєнна готовність держави і бойова готовність військ.

11.1. Потенціальна військова могутність держави та її елементи

Прогнозування наукою можливостей виникнення збройних конфліктів, війн, перемоги в них тієї чи іншої сторони приводить до аналізу співвідношення сил воюючих сторін, яке визначає хід війни та залежить від матеріальних і духовних можливостей держави. “Співвідношення сил” – поняття узагальнене. Воно конкретизується через категорію “військова могутність держави” та реалізується через систему законів війни тому, що закони війни і збройної боротьби є ніщо інше, як суттєві залежності між ходом і завершенням війни, з одного боку, та певними потенціалами, які створюють військову могутність держави, з іншої. Політологія висвітлює зміст, структуру та характер військової могутності держави, її соціальне призначення та шляхи формування. Крім того, аналіз військової могутності дає змогу військовим кадрам краще зрозуміти своє місце в загальній системі обороноздатності держави та свою *роль* у підвищенні бойової готовності армії.

Політологія розглядає військову могутність як сукупність усіх матеріальних і духовних сил держави (коаліції держав) та її здатність

мобілізувати ці сили для досягнення цілей війни або рішення інших завдань. Обумовлюється вона економічними, соціальними, науково-технічними та морально-політичними можливостями держави.

Синонімами поняття “військова могутність” виступають поняття “оборонна могутність”, „оборонна безпека”, “обороздатність держави”. Безпосередньо військова могутність держави втілюється у збройні сили держави, в їхню здатність виконувати поставлені завдання. В статті 17 Конституції України це визначається таким чином: “Захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою усього українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України...”.

Кожна держава має свою військову могутність. Вона може збільшуватись або зменшуватись залежно від економічних і соціально-політичних змін у державі в інших державах, від міжнародних обставин в цілому. Військова могутність створюється свідомо. Впродовж тривалого історичного часу вона мала чітку спрямованість на військову могутність супротивника. Наприклад, після другої світової війни і майже до 90-х років ХХ ст. в світі протистояли головним чином одна одній військовій могутності соціалістичних і капіталістичних держав. Між ними йшло своєрідне змагання, гонка озброєнь, використання будь-яких науково-технічних досягнень у військових цілях. У СРСР військова могутність капіталістичних держав подавалась однозначно агресивною, загарбницькою, а соціалістичних – справедливою, спрямованою на захист. Підсумком цього змагання стала мілітаризація суспільного життя у багатьох країнах світу, створення реальної загрози світової ракетно-ядерної війни. І тільки у наш час поступово, але дуже важко приходить переорієнтація світорозуміння на потенційного супротивника, а не реального. (Реальний супротивник – це супротивник, який вже створив умови для війни, або її розв'язав). У Законі “Про оборону України” це світорозуміння сформульоване

так, що Україна першою не почне бойових дій проти іншої держави, якщо сама не стане об'єктом агресії.

Найбільш повно військова могутність держави проявляється під час війни. Тільки війна виявляє дійсні розміри і характер військової могутності, ступінь стійкості її основних елементів. Сукупність цих елементів в їх взаємозв'язку створює структуру військової могутності. Вона являє собою сукупність економічного, соціального, політичного, духовного, науково-технічного і, власне, військового потенціалів.

Потенціал (від лат. *potensia* – можливість) в широкому розумінні – це запаси, засоби, сили, які можуть бути використані для певних дій. Сукупність потенціалів економічного, соціального, політичного, духовного, науково-технічного і, власне військового) утворюють потенціальну військову могутність держави.

Економічний потенціал складає основу військової могутності. Він являє собою загальні економічні можливості держави, які включають обсяг виробництва, рівень продуктивності праці, ефективність використання обладнання, технологічної культури та якість продукції. Він виражає загальні можливості для забезпечення матеріального і культурного рівня життя народу, розвитку науки, освіти, охорони здоров'я, покращення соціальних і життєвих умов та ін.

У військовій справі економічний потенціал виражає можливості держави (коаліції) забезпечити матеріальні, потреби війни. Ці можливості складають зміст *військово-економічного потенціалу* і, головним чином:

- абсолютний обсяг виробництва засобів, необхідних для ведення війни;
- мобільність економіки держави (коаліції), тобто, її можливості переходу до виробництва військової продукції за певний час;
- живучість економіки, тобто, ступінь надійності її захисту від руйнування.

Під час другої світової війни, наприклад, перехід економіки на військове виробництво був здійснений у СРСР за декілька місяців, у США та Англії – за 1,5–2 роки, Франція не встигла це зробити. Фашистська Німеччина разом з оку-

пованими державами на момент нападу на СРСР перевершувала його за обсягами виробництва важливіших видів промислової продукції в 1,5–2 рази, а в 1942 р. – в 3–4 рази. Але СРСР за роки війни виробив бойової техніки зброї в 2 рази більше, ніж Німеччина. Цей історичний факт впевнено підтверджує діалектику військово-економічного потенціалу. Не тільки обсяг виробництва, не тільки мобільність або живучість економіки окремо, а всі вони разом у взаємному зв'язку визначають зміст військово-економічного потенціалу.

Соціальний потенціал відображає соціальну структуру суспільства, взаємні зв'язки між соціальними трусами, класами та верствами, між націями, народностями, суспільством, колективами і особистістю. Цей потенціал може бути антагоністичним і неантагоністичним, агресивним або миролюбним. Від нього залежить, чи все населення держави буде готове приймати участь у війні з боку своєї держави, чи можливо, частина його перейде на бік супротивника. Що б не казали, але одним з головних джерел перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) була дружба народів колишнього СРСР. Не зважаючи на те, що частина населення Литви, Латвії, Естонії, України, Криму, Кавказу та інших республік приймала участь на боці фашистської Німеччини. Як показала практика сучасних війн, активна участь народу в них значно виросла. Це пов'язано з новими соціально-політичними, економічними умовами, зростанням масштабу війн, широким використанням у них могутньої зброї та техніки. Соціальний потенціал проявляється у здатності даної соціальної системи створити умови функціонування інших потенціалів, які складають військову могутність держави. Тому, від стабільності у відносинах між різними соціальними групами, верствами населення, національностями в Україні залежить її обороноздатність.

Політичний потенціал виражає політичні можливості держави для ведення війни. Ці можливості закладені в політичній системі держави, у здатності цієї системи мобілізувати матеріальні та людські ресурси в інтересах політичних цілей війни. Структуру політичної системи складають: політичні відносини, політична свідомість і культура, політичні принципи й норми;

засоби масової інформації; політична організація суспільства, яка включає до себе державу, політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, групи тиску. Оцінюючи політичний потенціал, слід мати на увазі способ формування органів влади знизу до верху; ступінь довіри народу своїм органам влади. Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:

- визначення мети і завдань розвитку суспільства, вироблення програми його життєдіяльності;
- мобілізація ресурсів суспільства для досягнення поставлених завдань;
- інтеграція всіх елементів суспільства, підтримування його цілісності та стабільності;
- обов'язковий для всіх громадян розподіл цінностей у суспільстві;
- легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм);
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність суспільства; артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику);
- агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення).

Духовний потенціал виражає можливості духовного життя суспільства у війні. Духовний потенціал – це сукупність ідей, переконань, морально-політичних якостей народу. Його ядром виступає політична і моральна свідомість. У військовій справі духовний потенціал включає до себе ідейно-політичні та правові погляди, уявлення, переконання та ідеали людей, їх відношення до війни, а також морально-психологічні елементи готовності особового окладу армії виконувати військовий обов'язок.

Духовний потенціал виконує наступні функції:

- функцію морально-політичного орієнтування народу і армії у війні;

- функцію морально-політичного єднання народу та армії, особистості та суспільства;
- функцію стимулу, мотиву поведінки військовослужбовців у бою.

У справедливих війнах народи та армії усвідомлюють їх мету, завдання та свідомо приймають у них участь. При підготовці та веденні несправедливих війн духовний потенціал створюється, підтримується і посилюється ідеологічною обробкою населення та армії у мілітаристському напрямку.

Науково-технічний потенціал виражає рівень і темпи розвитку науки і техніки, максимальні можливості ефективного використання їх досягнень в інтересах вирішення виробничих і військових завдань. На значення цього потенціалу вказують корінні якісні зміни у військовій справі під впливом сучасної науково-технічної революції. Створюються нові види зброї та бойової техніки, змінюються способи ведення війн і управління військами, удосконалюється підготовка особового складу.

Головними показниками науково-технічного потенціалу є:

- рівень загальної освіти населення (армії);
- рівень і структура наукових розробок (фундаментальних і прикладних);
- кількість і рівень кваліфікації вчених;
- мобільність науки;
- рівень спеціальної і технічної підготовки армії;
- терміни реалізації науково-технічних розробок.

Складовим елементом науково-технічного потенціалу є військово-науковий потенціал. Він виражає максимальні можливості науки ефективно вирішувати завдання підвищення військової могутності держави, її воєнного потенціалу.

Військовий потенціал та його структура.

Військовий потенціал це можливості держави (коаліції) утримувати та удосконалювати збройні сили, підвищувати їх боєздатність, поповнювати

підготовленими кадрами, забезпечувати сучасною зброєю та воєнною технікою, всіма видами постачання для досягнення цілей війни.

Структурними елементами військового потенціалу є:

- бойовий потенціал (боездатність армії);
- військово-мобілізаційні можливості держави;
- боездатність сил цивільної оборони.

Основою військового потенціалу є *бойовий потенціал*. Бойовий потенціал – це сукупність матеріальних і духовних факторів, які визначають стан армії та флоту, їх здатність виконувати поставлені завдання. Головними структурними елементами бойового потенціалу є оснащеність збройних сил озброєнням і бойовою технікою, рівень бойової майстерності військовослужбовців, стан їх морально-політичного духу.

Важливим показником військового потенціалу є військово-мобілізаційні можливості держави. Це людські та матеріальні ресурси, які держава може використовувати для забезпечення потреб фронту і тилу під час війни. Реалізацію цих можливостей держави для ведення війни вона здійснює через мобілізацію.

Мобілізація – це комплекс заходів держави для переведення у воєнний стан економіку, населення, державні інститути, а збройні сили держави у вищі ступені готовності. Оголошення мобілізації - компетенція вищих органів державної влади. Мобілізація стала використовуватися зі створенням масових армій, які почали комплектуватися на основі всезагального військового обов'язку. Це відбулося у середині ХХ століття. Мобілізація збройних сил полягає в їх переведенні на організацію та склад воєнного часу. Факторами успішного проведення мобілізації збройних сил є наявність і підготовленість людських ресурсів для комплектування військових формувань і накопичення у мирний час необхідних запасів озброєння, військової техніки та інших матеріальних засобів; облік, оповіщення та збір військовозобов'язаних запасу, транспортних засобів. *Мобілізація економіки вимагає* розгортання військового виробництва; збільшення виробництва військової продукції та перебудови інфраструктури

держави в інтересах забезпечення потреб воєнного часу, зміни діяльності наукових та інших установ в інтересах задоволення потреб збройних сил тощо. Проведення мобілізації залежить від мобілізаційних можливостей держави, її складовими елементами є людські ресурси, виробничі потужності, запаси сировини та матеріалів, енергетичні та фінансові ресурси. Мобілізаційні можливості повинні мати певний рівень мобілізаційної готовності. Вона визначається через ступінь підготовленості військ, економіки та населення країни до переходу з мирного на воєнний стан. Мобілізаційна готовність оцінюється часом, що необхідний для переходу на режим діяльності в умовах війни. Для проведення мобілізації створюється певний мобілізаційний план, який включає до себе сукупність документів, що визначають зміст, обсяг, порядок і терміни проведення мобілізаційних заходів.

Складовим елементом військового потенціалу є *боездатність сил цивільної оборони*. Це система загальнодержавних оборонних заходів, які здійснюються у мирний період або під час війни з метою захисту населення, господарства держави від ЗМЗ та інших засобів нападу супротивника, а також для проведення рятувальних робіт у зонах поразки, катастроф, повеней. У 50–60-х роках ХХ ст. цивільна оборона була створена у більшості великих держав. Захист населення від ЗМЗ забезпечується завчасно підготовкою захисних споруд, створенням запасів індивідуального захисту; проведенням евакуації з великих міст, навчання способам захисту від зброї масового знищення; оповіщенням про небезпеку нападу супротивника. Для захисту господарства вживаються різні організаційні та інженерно-технічні заходи, які спрямовані на підвищення стійкості у воєнний час. Цивільна оборона України організована на усій її території, загальне керівництво здійснюється урядом України, безпосереднє – Міністром оборони, повсякденне – Начальником цивільної оборони. Для вирішення завдань цивільної оборони створюються сили цивільної оборони. У країнах НАТО існує координація сил цивільної оборони між країнами – учасниками. Для цього є комітет цивільної оборони, який

входить до складу головного комітету НАТО з розробки надзвичайних планів у цивільній області.

11.2. Воєнна готовність держави та її реальна військова могутність

Військова могутність держави не є простою арифметичною сумою розглянутих потенціалів, хоча кожен з них є її необхідною частиною. З історії війн відомі такі приклади, коли одержувала перемогу держава з меншим економічним чи військовим потенціалом, але з більшим якимось іншим. Разом з тим, усі потенціали та їх сукупність – це лише можливість, яку необхідно перетворити у дійсність. В історії війн нерідко були випадки, коли держава, яка мала переважні потенціали, втрачала можливість перемоги з деяких інших об'єктивних чи суб'єктивних причин, коли її політичні сили не зуміли мобілізувати свої ресурси, привести їх у дію. Тому у кожній війні для своєчасного приведення в дію військової могутності необхідний дуже великий ступінь готовності збройних сил і держави в цілому. Для характеристики цього рівня, тобто здатності держави і армії негайно вступити у війну, наукою розроблені такі категорії, як воєнна готовність держави і бойова готовність військ.

Воєнна готовність держави – це здатність населення, держави в цілому вступити при необхідності негайно у війну та успішно її вести. Вона складається з:

- бойової готовності військ;
- готовності негайно ввести у дію мобілізаційні плани в усі їх галузях господарства країни;
- готовності цивільної оборони, транспорту, території держави для воєнних дій.

Головним елементом воєнної готовності є *бойова готовність* військ. Бойова готовність визначається як здатність військ (сил) у будь-яких умовах чи обставинах почати воєнні дії у зазначений час та успішно виконувати

поставлені бойові завдання. На різних етапах військової історії поняття бойової готовності мало різний зміст. Так, у 18–19 ст., коли війни розпочиналися і закінчувалися арміями, створеними ще до війни, під бойовою готовністю розумівся ступінь готовності армії зосередитися на театрі військових дій, скласти там необхідну перевагу у силах над супротивником з метою реалізації цієї переваги у генеральній битві. Напередодні першої світової війни головним показником бойової готовності збройних сил вважався рівень їх готовності до переходу з мирного на воєнний стан. Складовими частинами цього переходу були мобілізація та оперативне розгортання армії на театрах воєнних дій для того, щоб організовано вступити у перші операції. Тоді не все військо знаходилося в однаковій бойовій готовності. Здатність негайно почати бойові дії вимагала, головним чином, від з'єднань і частин, які прикривали відмобілізування. Останні війська під їхнім прикриттям повинні були розгортатися та зосереджуватися у районах оперативного призначення.

Друга світова війна внесла подальші зміни у зміст бойової готовності. З'явилась потреба значного збільшення військ, здатних не тільки прикрити відмобілізування і розгортання головних сил, але й почати рішучі бойові дії з метою відбиття агресії, проведення перших стратегічних операцій.

У сучасних умовах глобальна дальність впливу засобів наступу, їх могутні якості влучення в ціль, швидкість нанесення удару вимагають від усіх військ, навіть від тих, що знаходяться у глибокому тилу, постійно бути у готовності до негайних дій. Особливого значення одержав фактор часу. Приведення у найвищу бойову готовність повинно бути майже негайним. Постійна бойова готовність – це показник реальної військової могутності держави.

Бойова готовність розглядається на різних рівнях. На *тактичному рівні* вона складається з:

- укомплектованості військ особовим окладом;
- бойового вишколу і морально-психологічної підготовки військ і кожного військовослужбовця;

- дисциплінованості та організованості, бойової злагоженості з'єднань, частин і підрозділів;
- професіоналізму командних кадрів і штабів;
- укомплектованості військ зброєю і бойовою технікою, їх готовністю до дій;
- наявності у військах необхідних для ведення бойових дій боєзапасів, пального, мастильних матеріалів тощо.

На оперативному та стратегічному рівнях бойова готовність включає в себе додатково:

- створення необхідних угруповань військ на операційних напрямках і театрах воєнних дій відповідно до воєнно-політичних обстановки та воєнної доктрини.
- укомпетентність штабів та органів управління щодо керівництва бойовими діями.

У бойовій готовності, як у фокусі, зосереджені величезні зусилля та матеріальні витрати народу на оснащення армії, свідомість, вишкіл і дисципліна всіх військовослужбовців, мистецтво командного складу в управлінні військами. Бойова готовність є вінцем військової майстерності особового складу у мирний час і ключем до перемоги під час війни.

Бойова готовність військ й воєнна готовність держави – величини історичні, динамічні, співвідносні. Історичність їх полягає в тому, що одна і та армія, держава у різні періоди своєї історії можуть бути підготовленими до війни неоднаково. Динамічність бойової та воєнної готовності полягає у тому, що їх неможливо створити та закріпити одноразовим актом. Володіти сучасною бойовою і воєнною готовністю – це означає постійно підтримувати їх на рівні потреб, які зростають. Міра співвідносності бойової та воєнної готовності встановлюється порівнянням зі ступенем готовності інших держав та армій. Якою б високою не була бойова і воєнна готовність армії та держави у порівнянні з минулим, вона все ж недостатня, якщо поступається у готовності перед іншими державами та арміями. У наш час мають досить високу бойову готовність армії

держав НАТО як наслідок поширеного використання інфрачервоних пристроїв, лазерів, телебачення, ЕОМ, АСУ, радіолокаторів, розвідувальних супутників т. інш. Для поетапного приведення армій НАТО у повну бойову готовність розроблена система тривоги, бойового чергування, скупченості і т. інш.

Таким чином, через воєнну готовність і бойову готовність військ потенціальна військова могутність держави стає її реальною військовою могутністю. Критерієм її становища є війна. З початком війни проходить перетворення довоєнних потенціалів у реальні причини та умови, що визначають дійсне співвідношення сил воюючих сторін у динаміці боротьби. Ця динаміка теж стала об'єктом наукового дослідження, що виробило таку категорію як "*фактор*" (фактор – від латинського – виробляючий, роблячий). Ця категорія має два значення: 1) рушійна сила процесу, що здійснює, 2) необхідна умова його здійснення. Тому, при характеристиці військової могутності фактор виявляє економічні, духовні та інші можливості держави, які приведені у дію війною та які стали її рушійною силою. Відносно до потенціалу *фактор* є тою його частиною, яка введена в дію у війні та стала однією з її рушійних сил.

Здатність держави перетворити потенціали у реальні фактори війни залежить не тільки від об'єктивних можливостей, закладених у потенціалах, але й від суб'єктивних причин – реальної воєнної доктрини, рівня організації керівництва і управління, стану суспільства та армії.

Значення цих факторів у сучасних умовах зросло. Розглянемо їх детальніше.

Економічний фактор. З одного боку, дуже високі темпи бойових дій можуть привести до того, що у швидкоплинній війні будуть використовуватися довоєнні запаси, з іншого, великі витрати у техніці та інших матеріальних засобах внаслідок перших ударів можуть поставити кінець війни у залежність від поточного виробництва. Сучасний науково-технічний прогрес робить реальним швидке збільшення випуску зброї та бойової техніки. Одночасно можливості нанесення дуже руйнівних ударів по промислових районах у

глибокому тилу затрудняє використання економічного фактору під час війни. Ці суперечливі тенденції визначають особливе значення створення до війни стратегічних запасів. Держави НАТО тільки на Європейському ТВД створили стратегічні запаси енергетичних ресурсів на рівні 90-добавних потреб.

Соціальний фактор – єдність інтересів класів, груп, націй, верств населення у війні. Відсутність такої єдності значною мірою зменшує можливість позитивних результатів у війні.

Політичний фактор. Миролюбна зовнішня політика держави, справедливі цілі війни забезпечують перемогу у ній і навпаки. Поразка американців у В'єтнамі, СРСР в Афганістані – яскраві приклади неефективності політичного фактору. Ці війни називались “брудними” і не мали підтримки не тільки у світовій спільноті.

Духовний фактор. Він виникає з духовного потенціалу та здатний багато у чому заповнити нерозвинутість інших факторів. Не варто вести маси на загарбницьку війну та мати надію на їхній ентузіазм. Навпаки, усвідомлення справедливості війни у багато разів посилює можливості нанести поразку агресорові.

Науково-технічний фактор. У війнах минулого цей фактор, як правило, визначався величиною довоєнного науково-технічного потенціалу, тому що темпи розвитку науки були не дуже високі, а час між відкриттям та його втіленням був значним. Ситуація змінилась у сучасних війнах. Тепер у ході війн створюються нові види зброї та приймаються термінові контр міри проти нової бойової техніки або тактики супротивника. Більш того, нерідко спостерігалось пряме протиборство проектно-конструкторських організацій, наукових і обчислювальних центрів у створенні нових і модернізації існуючих видів бойової техніки у ході війни, у розробці більш ефективних засобів її використання.

Військовий фактор – це реалізація військового потенціалу держави. Величина цього фактору залежить від абсолютних розмірів військового

потенціалу, а також рівня воєнно-політичного керівництва державою, управління військами, ініціативи, вміння паралізувати її супротивника і т. ін.

Таким чином, під військовою могутністю держави розуміється сукупність усіх матеріальних і духовних можливостей суспільства, держави (коаліції держав), перетворення яких у дійсність забезпечує досягнення мети війни.

Структура військової могутності являє собою сукупність економічного, політичного, соціального, духовного, науково-технічного та власне військового потенціалів.

Синтезом усіх потенціалів є військовий потенціал як здатність держави утримувати збройні сили та забезпечувати їх функціонування на сучасному рівні.

Для характеристики здатності держави та армії негайно вступити у війну з супротивником під час його агресії наука створила такі категорії, як воєнна готовність держави та бойова готовність військ.

ТЕМА 12. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

План викладу і засвоєння матеріалу:

12.1. Сутність і структура національної безпеки України

12.2. Система забезпечення національної безпеки України

Ключові слова: національна безпека, Національні інтереси України, Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України, конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, політична безпека, економічна безпека, соціальна безпека, воєнна безпека, екологічна безпека, науково-технологічна безпека, інформаційній безпека.

12.1. Сутність, структура національної безпеки України

У процесі становлення України як незалежної, правової держави, необхідною умовою її існування є національна безпека, що належать до найголовніших, найскладніших, багатоаспектних та інтегральних явищ політичного життя, виступає одним з основних мотивів діяльності людини і світового співтовариства. Наявність стану безпеки є необхідною умовою життєздатності суспільства і держави. Правове відображення її в Україні визначається вимогами Конституції України і законів України “Про основи національної безпеки України” та “Про оборону України”. Разом з тим проблема національної безпеки держави визначається станом міжнародних відносин, що завжди супроводжуються зростанням кількості воєнних конфліктів, природних катастроф, а також людськими втратами і матеріальними витратами. Отже існування держави неможливе без здійснення цілеспрямованої політики захисту її національних інтересів.

Поняття національної безпеки було вперше запроваджено в політичну теорію та практику президентом США Т. Рузвельтом. В посланні до Конгреса США в 1904 році він зазначав, що зона Панамського каналу входить до інтересів національної безпеки США. Основні ідеї сучасного розуміння

національної безпеки були викладені у “Законі про національну безпеку”, що був прийнятий у США в 1947 році. Для забезпечення національної безпеки передбачалося вирішення трьох головних завдань:

- зміцнення координації між зовнішньою, внутрішньою і військовою політикою;
- підвищення потенціалу і можливостей розвідки;
- раціоналізації “оборонного співробітництва зі збройними силами”.

В Україні поняття національної безпеки визначається законом України “Про основи національної безпеки”, що був прийнятий Верховною Радою України у 2003 році. Стаття перша цього закону визначає, що національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у всіх сферах життєздатності суспільства і держави. Правову основу національної безпеки України становить Конституція України та закони України, які визначають основи національної безпеки, міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Відповідно до Закону України “Про основи національної безпеки України” розробляються і затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії та програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи військового будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади при конкретних обставинах з метою своєчасного виявлення відвернення і нейтралізації реальним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України є документами, обов’язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки. Стратегія національної безпеки України затверджена указом Президента України в 2007 році. Вона визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних

інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

За існуючим законом об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин: конституційні права і свободи;
- суспільство: духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава: конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. (ст.3)

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у сферах функціонування суспільства:

- політичній;
- економічній;
- соціальній;
- воєнній;
- екологічній;
- науково-технологічній;
- інформаційній та інших.

Ці сфери функціонування суспільства складають і основні види національної безпеки:

- Політична безпека;
- Економічна безпека;
- Соціальна безпека;
- Воєнна безпека;
- Екологічна безпека;
- науково-технологічна безпека;
- інформаційній безпека.

Основою національної безпеки країни є захист її національних інтересів. Перше визначення національної безпеки в категоріях національних інтересів належить американському досліднику У. Ліпману, який писав, що держава перебуває в стані безпеки коли вона здатна захистити свої інтереси шляхом війни.

Національні інтереси України – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в країні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення.

Пріоритети національних інтересів України визначені Законом України “Про основи національної безпеки”. Такими є:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- збереження та зміцнення науково - технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Вибір конкретних засобів забезпечення національної безпеки обумовлюється характером і масштабом загроз національним інтересам, які існують. На сучасному етапі вони визначені законом.

У зовнішньополітичній сфері - це:

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;
- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;
- воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

У сфері державної безпеки:

- розвідувально - підбивна діяльність іноземних спеціальних служб;
- загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність. економічний. науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;
- поширення корупції, хабарництва. в органах державної влади, зрощення бізнесу і політик. організованої злочинної діяльності;
- злочинна діяльність проти миру і безпеки людства. насамперед поширення міжнародного тероризму;
- загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів

- на території України; можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використаним в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України.

У воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- нелегальна міграція;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм-реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;
- накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин;
- незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України;
- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби та членів їх сімей.

У внутрішньополітичній сфері:

- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини і громадянина, в тому числі при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконанням законів України;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України;
- структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці.

В економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою додатної вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурсного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- “тенізація” національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

У соціальній та гуманітарній сферах:

- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;
- неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;
- загострення демографічної кризи;
- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;
- прояви моральної та духовної деградації суспільства;
- зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва.

У науково-технологічній сфері:

- наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;
- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;
- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу. недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;
- відплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України.

В екологічній сфері:

- значна техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;
- нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як не відновлюваних, так і відновлюваних;
- неподоланність негативний соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;
- загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно-небезпечних технологій, речовин, матеріалів і транс генних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;

- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- небезпека техногенного, у тому числі ядерного та філологічного тероризму;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

В інформаційній сфері:

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної неповної або упередженої інформації.

Таким чином, національна безпека як стан захищеності інтересів людини, суспільства і держави є об'єктивною передумовою розвитку державної самостійності України. У процесі функціонування національної безпеки реалізуються національні інтереси України. Національна безпека України охоплює такі види безпеки, як політична, економічна, соціальна, інформаційна, воєнна та інші. Національна безпека виступає однією з умов створення системи глобальної безпеки.

12.2. Система забезпечення національної безпеки України

Для реалізації політики національної безпеки створюється система забезпечення національної безпеки. Система забезпечення національної безпеки

країни є центральною проблемою воєнної політології. Вона забезпечує захист національних інтересів держави та дає загальне цілісне уявлення про організацію і функціонування національної безпеки у суспільстві. Держава як результат розвитку суспільства, є чинником формування політичної системи суспільства та системи забезпечення національної безпеки країни. В Україні вона повинна орієнтуватися в першу чергу на інтереси громадянського суспільства, матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в країні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет та її прогресивний розвиток. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави.

Система забезпечення національної безпеки країни – це система взаємовідносин державних і недержавних соціальних інститутів у якій за допомогою встановлених норм і принципів реалізується політична влада та здійснюється забезпечення захисту національних інтересів суспільства.

Система забезпечення національної безпеки країни виникла разом з політичною системою на певному етапі розвитку суспільства внаслідок утворення держави. У процесі еволюції держави система забезпечення національної безпеки стає більш складною та розгалуженою. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлений рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками. Структура представляє собою внутрішню організацію системи.

Елементи системи забезпечення національної безпеки країни:

- суб'єкти забезпечення національної безпеки.;
- принципи і правові норми забезпечення національної безпеки;
- відносини національної безпеки;
- політична свідомість і культура.

Взаємодія елементів (компонентів) системи забезпечення національної безпеки країни дозволяє виділити п'ять підсистем її функціонування.

1. Інституціональна - суб'єктний склад (народ, соціальні верстви, політичні партії, громадські організації та інші об'єднання громадян, трудові колективи, держава та ін.).

2. Нормативна (регулятивна) – система політичних, правових норм і принципів, що регулюють відносини між суб'єктами суспільства.

3. Функціональна – політичні відносини, політичний процес, політичний режим, оскільки через них формується, змінюється, здійснюється національна безпека.

4. Ідеологічна – політична ідеологія, свідомість, погляди, культура, можливість громадянина оцінити політичне буття і обрати варіант поведінки.

5. Комунікативна – інтегративні (об'єднуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування політичної системи суспільства в цілому.

Кожна із самостійних частин – ланок системи забезпечення національної безпеки суспільства має власну структуру, свої принципи організації та діяльності, самостійність у вирішенні питань, що належать до їх внутрішніх і зовнішніх справ. Зазначені елементи і частини об'єднуються в єдину систему забезпечення національної безпеки категорією «Національні інтереси».

Особливе місце в системі забезпечення національної безпеки України належить суб'єктам. Оскільки вони є головними засобами досягнення цілей, що постають перед суспільством, концентрують в собі різноманіття політичних інтересів, надають усталеність системі за допомогою впорядкування її діяльності.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки виступають:

1. Президент України;
2. Верховна Рада України;
3. Кабінет Міністрів України;
4. Рада національної безпеки і оборони України;
5. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

6. Національний банк України;
7. Суди загальної юрисдикції;
8. Прокуратура України;
9. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;

10. Збройні Сили України. Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;

11. Громадяни України, об'єднання громадян. (ст.4)

Відповідно до Конституції і законів України: суб'єкти забезпечення національної безпеки мають наступні повноваження:

- Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання норм Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Він Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України і Головою Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.
- Верховна Рада України в межах повноважень, які покладені Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки. Формує законодавчу базу в цій сфері. Схвалює рішення з питань введення надзвичайного воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, які створені відповідно до законів України.
- Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони. З урахуванням змін у геополітичній обстановці, вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України.

- Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю.
- Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.
- Міністерства, Служба безпеки України та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету міністрів України обов'язків, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки. Підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки.
- Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції.
- Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру.
- Правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів.
- Суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України.
- Прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України „Про прокуратуру України”.

- Громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Які вони обирають, реалізують національні інтереси. Добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки;

Як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни. У законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку. (ст.9)

Принципи й норми забезпечення національної безпеки формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей та завдань політичної системи. Закріплені в конституції, законах, кодексах, законодавчих актах принципи й норми регулюють забезпечення відносин національної безпеки, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення політичної системи.

Основними принципами забезпечення національної безпеки є:

- пріоритет права людини;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів;
- адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам;
- демократичний цивільний контроль за воєнною сферою, а також іншими структурами в системі забезпечення національної безпеки;
- додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємна відповідальність;
- чітке розмежування повноважень органів державної влади.

Специфіка відносин національної безпеки визначається політичною діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки. Політична діяльність - це одна з форм соціальної активності людей, яка направлена на реалізацію їх

політичних інтересів. Кінцевою метою всякої політичної діяльності є оволодіння та використання людьми державної влади для захисту своїх життєвих інтересів.

Основними напрямками державної політики щодо діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки України є:

1) у зовнішньополітичній сфері:

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для
- прогресивного економічного і соціального розвитку України;
- запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав;
- забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу;
- сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною;
- участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки;
- участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом, протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її доставки;
- адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

2) у сфері державної безпеки:

- реформування правоохоронної системи з метою підвищення ефективності її діяльності на основі оптимізації структури, підвищення рівня координації діяльності правоохоронних органів, покращення їх

- фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення;
- зосередження ресурсів і посилення координації діяльності правоохоронних, розвідувальних і контррозвідувальних органів України для боротьби з організованою злочинністю та наркобізнесом;
 - участь України в міжнародному співробітництві у сфері боротьби з міжнародною злочинністю, тероризмом, наркобізнесом, нелегальною міграцією;
 - відпрацювання ефективно діючої системи контролю за поставками продукції і технологій оборонного призначення і подвійного використання;
 - у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України:
 - прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування Збройних Сил України на контрактній основі;
 - здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь;
 - посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї;
 - впровадження системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави;
 - забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;
 - дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;
 - прискорення процесу делімітації та демаркації кордонів України;
 - боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України, в пунктах пропуску та виключній (морській) економічній зоні України;

- поглиблення транскордонного співробітництва з суміжними державами;
- у внутрішньополітичній сфері:
 - забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних підвалин суспільства;
 - підвищення ефективності функціонування політичних інститутів влади;
 - створення дійових, у тому числі судових, механізмів захисту конституційних прав людини і основних свобод;
 - забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму;
 - забезпечення прозорості в діяльності державних органів, прийнятті управлінських рішень, інформованості населення, зміцнення на цій основі його довіри до владних інститутів;
 - створення повноцінного, ефективно діючого місцевого і регіонального самоврядування;
 - формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей;
 - забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України;
- 3) в економічній сфері:
 - забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
 - прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання "тінізації" економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту - поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;
- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях;

4) у науково-технологічній сфері:

- посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку, створення ефективною системи інноваційної діяльності в Україні;
- поетапне збільшення обсягів бюджетних видатків на розвиток освіти і науки, створення умов для широкого залучення в науково-технічну сферу позабюджетних асигнувань;

- створення економічних і суспільно-політичних умов для підвищення соціального статусу наукової та технічної інтелігенції;
- забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;
- забезпечення належного рівня безпеки експлуатації промислових, сільськогосподарських і військових об'єктів, споруд та інженерних мереж;

5) в екологічній сфері:

- здійснення комплексу заходів, які гарантують екологічну безпеку ядерних об'єктів і надійний радіаційний захист населення та довкілля, зведення до мінімуму впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо - та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій переробки та утилізації відходів;
- поліпшення екологічного стану річок України, насамперед басейну р. Дніпро, та якості питної води;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів та поліпшення їх екологічного стану;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин, організмів;
- реалізація заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України, розширення її участі у міжнародному співробітництві з цих питань;

б) у соціальній та гуманітарній сферах:

- істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення, передусім на основі піднесення вартості оплати праці, своєчасної виплати заробітної плати та

- гарантованих законом соціальних виплат, посилення цільової спрямованості матеріальної підтримки, зниження рівня безробіття;
- створення умов для подолання бідності і надмірного майнового розшарування в суспільстві;
 - збереження та зміцнення демографічного і трудових ресурсного потенціалу країни; подолання кризових демографічних процесів;
 - створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного і духовного здоров'я, ліквідації алкоголізму, наркоманії, інших негативних явищ;
 - ліквідація бездоглядності, безпритульності та бродяжництва серед дітей і підлітків;

7) в інформаційній сфері:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
- активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Політична свідомість і політична культура є важливими елементами політичної системи суспільства та системи забезпечення національної безпеки України. Сучасний рівень розвитку людської цивілізації з її інтеграційними тенденціями в області економіки, науки, техніки потребують справжньої, високої культури особистості. Без політичної культури, яка є частиною загальної культури, не можуть бути створені політичне і громадянське життя як в окремій державі, так і в світовому суспільстві, система відносин національної безпеки. Політична свідомість виражає сутність усвідомленості суб'єктами системи забезпечення національної безпеки законів і тенденцій розвитку політичної дійсності, яка спрямована на підтримання розвитку національної безпеки країни. Політична культура – це сукупність політичних знань, цінностей, традицій, норм, та політична поведінка громадян з високим рівнем політичної відповідальності за свою країну, народ.

Термінологічний словник

Абсентеїзм — форма поведінки виборців, що передбачає ухилення від участі у виборчому процесі, в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо.

Авторитаризм – тип політичного режиму, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, опорою на силу й готовністю влади до застосування масових репресій, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій монополізацією влади та політики.

Адміністрація — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Влада виконавча — різновид державної влади, яка організовує внутрішню та зовнішню діяльність держави, щодо виконання втіленої в законах волі суспільства, забезпечує охорону прав і свобод людини.

Влада державна — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополієм правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча — різновид державної влади, яка організовує прийняття законів, правових актів, рішень щодо управління суспільством, поведінкою людей та їх об'єднань.

Влада політична — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова — різновид державної влади, яка покликана запобігати можливості змови чи протистояння законодавчої та виконавчої влади, запобігати виникненню диктатури.

Глава держави — вища державна посада, яка символізує державу, покликана гарантувати її цілісність та є чинником ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі, глава вищого органу державного управління.

Громадські об'єднання — об'єднання громадян з метою захисту та реалізації політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів громадян, сприяють їх творчому розвитку та участі в управлінні державними і громадськими справами.

Громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного

блага.

Держава — це сукупність взаємопов'язаних між собою організацій та установ публічної влади, які здійснюють управління суспільством від імені народу за допомогою правових норм, охорону економічного, соціального і політичного простору, використовуючи при необхідності спеціальні органи примусу.

Державний устрій – це спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, поділ її на певні складові частини та розподіл влади між ними і державою.

Держава унітарна – форма держави, основою побудови якої є унітарний устрій, за якого верховна суверенна влада повністю зосереджена в центрі, а складові держави не мають ознак політико-державної самостійності, а є тільки адміністративно-територіальними підрозділами, існує єдина система централізованої державної влади, єдина судова система, єдина конституція.

Державний механізм політичної відповідальності – це механізм політичної відповідальності на державному рівні головними носіями якого є владні органи та установи, які впроваджують в життя внутрішню і зовнішню політику країни, здатні за допомогою комплексу заходів цілеспрямовано впливати на соціальний суб'єкт, спонукати його до конструктивної політичної діяльності у відповідності з встановленими політичними вимогами, принципами та нормами прогресивного розвитку суспільства.

Демократія – (від грецьк. demos – народ, kratos – влада) тип політичного режиму, який характеризується організацією та функціонуванням державної влади на засадах визнання її джерелом народу, дотриманням прав громадян на участь у формуванні органів державної влади, контролем за їхньою діяльністю, виборністю органів влади і управління, принципом підпорядкування меншості більшості.

Імпічмент — особливий порядок і процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення встановлених законів вищими посадовими

особами до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Конфедерація – це союз суверенних держав, що створюється для досягнення спільної мети, основою владних відносин якого є принцип конфедералізму, що передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав – членів конфедерацій, відсутність центральних органів влади, уніфікованого законодавства, єдиного громадянства, судової системи.

Консенсус — згода між суб'єктами політики з певних питань на основі цінностей та норм спільних для всіх сторін, що приймають участь в переговорах.

Конституція — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Політична культура - це складова частина духовної культури суспільства, рівень, характер і зміст політичних знань, оцінок, навиків і дій громадян, зміст і якість соціально-політичних цінностей, традицій і норм, регулюючих політичні відношення, а також політичну поведінку громадян, їх участь в суспільно-політичному житті, система демократії і політичного інформування громадян в даному історичному конкретному суспільстві.

Механізм політичної відповідальності громадянського суспільства – це механізм політичної відповідальності на соціально-груповому рівні функціонування, головними носіями якого є політичні партії, громадські організації та рухи, соціально-класові утворення, етнічні групи, релігійні установи і т. ін., які здатні за допомогою комплексу заходів цілеспрямовано впливати на державу, соціальні суб'єкти, спонукати їх до конструктивної політичної діяльності у відповідності з встановленими політичними вимогами, принципами та нормами прогресивного розвитку суспільства.

Механізм політичної відповідальності індивідуального рівня – системна сукупність відносин політичної відповідальності, що створюється і діє для людини, для формування і реалізації її політичних потреб, інтересів,

цілей та намагань, спонукає їх до політичної активності, до конструктивної політичної діяльності, створює морально-психологічні переконання у суб'єктів політики щодо глибокого розуміння сенсу й наслідків їх політичної діяльності..

Механізм політичної відповідальності суспільства є цілеспрямовано функціонуюча система політичних відносин, що забезпечує точність відтворення політичної волі суспільства в діяльності його суб'єктів.

Монархія (єдиновладдя) — форма політичного правління, за якої верховна влада формально, повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави та є спадкоємною.

Монархія абсолютна (необмежена) — різновид монархії, яка характеризується повновладдям глави держави, що є головним джерелом законодавчої, виконавчої влади та розпоряджається державними фінансами.

Монархія конституційна (обмежена) — різновид монархії, що характеризується обмеженням конституцією влади монарха, при цьому законодавчі функції передані парламенту, виконавчі — уряду.

Монархія дуалістична — різновид конституційної монархії, що характеризується обмеженням конституцією повноважень влади монарха у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові).

Монархія парламентська — різновид конституційної монархії, що характеризується обмеженням конституцією повноважень виконавчої влади монарха, який є символічною фігурою, носієм традицій країни. Пріоритет належить уряду на чолі з прем'єр-міністром.

Монархія теократична (влада Бога) — різновид монархії, що характеризується зосередженням в руках церкви політичної та духовної влади.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів

суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Олігархія — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому,

Парламент — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Політика – форма суспільної діяльності, яка спрямована на одержання, утримання й використання влади індивідами й соціальними групами для задоволення власних інтересів.

Політична відповідальність держави — відповідальність держави за організацію, розподіл і здійснення політичної влади на всій території країни, за вироблення та проведення в життя політичних програм розвитку, визначення шляхів їх реалізації.

Політична відповідальність громадянського суспільства — це відповідальність добровільних самоврядних структур, які об'єднані недержавними відносинами та діяльність яких пов'язана із здійсненням політичної влади.

Політична криза — фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична партія — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Політичний маркетинг — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання

та утримання контролю за ринком влади.

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний процес — послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим — сукупність методів, засобів і способів, із допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Республіка (з лат.— громадські справи) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом. Це прогресивніша порівняно політична і духовна влада

Республіка президентська — форма державного правління за якої главою держави і уряду є президент, що обирається народом, очолює виконавчу владу та призначає членів уряду, які не відповідальні перед незалежним парламентом.

Республіка парламентська — форма державного правління за якої главою держави є президент, що обирається парламентом, повнота виконавчої влади належить уряду на чолі з прем'єр-міністром, які призначаються з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті.

Республіка змішана — форма державного правління за якої центральні органи функціонують за парламентською схемою, президент обирається загальним голосуванням. Владні повноваження регулюються законодавством, за яким парламент є інстанцією відповідальності для президента і навпаки.

Республіка президентсько-парламентська — різновид республіканської змішаної форми державного правління, за якої президент

обирається на всенародних виборах, є главою держави та очолює виконавчу владу, є інстанцією відповідальності для парламенту і навпаки, особисто пропонує прем'єр-міністра і склад уряду, який обов'язково повинен затверджуватися парламентом.

Республіка парламентсько-президентська — різновид республіканської змішаної форми державного правління, за якої президент обирається на всенародних виборах, є главою держави, але повнота виконавчої влади належить уряду на чолі з прем'єр-міністром, призначає уряд з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті, є інстанцією відповідальності для парламенту і навпаки.

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Соціалізм — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціальної забезпеченої свободи особистості.

Суверенітет — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Теократія — форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству.

Тоталітаризм (з лат.— увесь, повний) — тип політичного режиму, який характеризується всебічним і всеохопним контролем політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи зокрема, повною монополізацією влади політичним лідером, наявністю обов'язкової для усіх офіційної ідеології, державною монополією в економіці, нетерпимістю до політичного інакодумства, знищенням громадянського суспільства.

Унітаризм — будова держави, за якої верховна влада повністю зосереджена в центрі, а складові держави не мають ознак політико-державної самостійності, є тільки адміністративно-територіальними підрозділами.

Федерація – це союзна держава, яка складається з державних утворень, які мають юридичну і, відповідно, політичну самостійність, основою функціонування влади є принцип федералізму, що полягає у розмежуванні сфер компетентності федеральної, центральної влади та влади суб'єктів федерації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми воєнної політології: підручник для слухачів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України // За загальною редакцією В.Ф. Смолянюка. – Вінниця: Нова книга, 2002. – 344с.
2. Аристотель. Политика // Соч. в 4-х томах.-Т.4. - М.: Мысль, 1983. – 830с.
3. Бжезинский З. Большой провал. Агония коммунизма // Квинтэссенция: филос. альманах. - М.: Политиздат, 1990.- С. 256 - 277.
4. Боднар А. Основы политологии. Наука о политике. – Киев : Инноцентр, 1991.-144 с.
5. Бондарь П.И., Бондарь Ю.П. Политология: учебное пособие.- Минск, 2008.- 528 с.
6. Брегеда А. Ю. Основы політології: навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2000. — 312 с.
7. Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - 804 с.
8. Военный энциклопедический словарь.- М.: Воениздат, 1984.- 863 с.
9. Гаджиев К.С. Политология: Учебник для студентов вузов.— М.: Логос, 2001.
10. Гегель Г.В.Ф. Философия права. - М.: Мысль, 1990. - 524 с.
11. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. Навч. Посіб. - К.: Знання, 2007. - 309с.

12. Демчук П.О. Політологія. Підручник для вищих військових навчальних закладів Міністерства Оборони України – Київ: КВГІ, 1998.- 316 с.
13. Закон України "Про вибори народних депутатів України"- < <http://www.cvk.gov.ua/metod/kultura/npa/vnd.htm>>
14. Закон України "Про об'єднання громадян" - < <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1085.110.16&nobreak=1> >
15. Закон України "Про вибори Президента України" - < <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14> >
16. Закон України "Про політичні партії України"- < <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1087.715.12&nobreak=1>>
17. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів".- < <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2487-17/page>>
18. Закон України "Про основи національної безпеки України". - <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>>
19. Закон України " Про оборону України " - < <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> >
20. Закон України "Про Збройні Сили України".- < <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> >
21. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства // Вісник Львів. ун-ту. Серія філос. 2009. Вип. 12. С. 194–200.
22. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - Київ: Просвіта, 1996. - 80с.

23. Конституція Української Народної Республіки // Правові джерела України. - 1994. - №1. - С. 48-50.

24. Платон. Государство // Сочинения в 3-х томах. - Т. 3. - Ч. 1.-М.: Мысль, 1971. - С. 89-154.

25. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник // за ред. Ф.М. Кирилюка. - Київ: Центр видавничої літератури, 2004. - 704 с.

26. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник // за ред. Ф.М. Кирилюка. - Київ: Центр видавничої літератури, 2004. - 704 с.

27. Пічі В.М., Хома Н.М. Політологія для студентів вищих закладів освіти. - Львів: "Магнолія 2006", 2007. - 304с.

28. Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України // За загальною редакцією В.Ф. Смолянюка. – Вінниця: Нова книга, 2002. – 446 с.

29. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія // за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996.

30. Політологія : Підручник / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К.: ВЦ "Академія", 2006. - 568 с.

31. Погорілий Д.Є. Політологія: кредитно-модульний курс. Навчальний посібник.- К.: Центр учбової літератури, 2008. - 432 с.

32. Сазонов В.В. Політологія. Навчально-методичний посібник. – Одеса: ОІСВ, 2004.

33. Самуйлік М.М.. Політична відповідальність суспільства. Монографія. — Одеса: ВМВ, 2010. — 175 с.

34. Самуйлік М.М. Політологія в тестах: навчально-методичний посібник — Одеса: ОДАУ, 2012. - 95 с.
35. Самуйлік М.М. Місце і роль збройних сил у політичній системі України//Актуальні проблеми військової політології: навчальний посібник. - Київ, 2001. – С. 5-39.
36. Світлична В.В. Історія України: навч. посіб., 5-е вид.- К.: Каравела, 2011. - 384 с.
37. Соколов В.В. Середньовічна філософія. – М.: Вища школа, 1979. – 82 - 83.
38. Теорія політології. Навч. пос. – Київ: Вища шк., 1996. - 179 с.
39. Указ Президента України "Про Воєнну доктрину України". - <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>>
40. Указ Президента України“ Про Стратегію національної безпеки України”. - <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U105_07.html>
- 41.Юрій М.Ф. Основи політології: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2003.
42. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М.: Политиздат, 1991.-537 с.

Самуйлік Микола Миколайович

Сасенко Ірина Валентиновна

Сарафанюк Едуард Іванович

Маслій Олег Миколайович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Навчальний посібник рекомендовано до друку
Вченою радою Військової академії(м. Одеса)
(Протокол №9 від 6 червня 2012 р.)

Редактор Шаргородський В.О.

Коректор Козаченко м.в.

Комп'ютерний набір Головань А.А.

здано до НАБОРУ 31.05.12 Р. Підписано до друку 05.07.12 р.

Формат паперу 297 420/4. Умовн. друк. Арк. 12,7 Наклад 50 прим.